

Валентин Лазуренко

**БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
І
НАВПРОТИСТОЯННЯ
ЦЕРКОВ СУБОТОВА**

Харків
2021

УДК 94-051 Хмел : [904:726](477.46)

Л17

Рекомендовано до друку рішенням кафедри історії та права Черкаського державного технологічного університету (протокол № 11 від 25 лютого 2021 р.), рішенням президії Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (протокол №1 від 23 січня 2021 р.), рішенням відділення масової комунікації Національної академії наук вищої освіти України (протокол № 1 від 04 лютого 2021 р.)

Рецензенти:

В. В. Коцур – доктор історичних наук, професор, декан факультету гуманітарно-природничої освіти і соціальних технологій Університету Григорія Сковороди в Переяславі;

Н.В. Кукса – завідувачка відділу “Суботівський історичний музей” Національного історико-культурного заповідника “Чигирин”;

А. Г. Морозов – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Лазуренко В. М.

Л17 Богдан Хмельницький і навпротистояння церков Суботова
/ В. М. Лазуренко. – Харків : СГ НТМ «Новий курс», 2021. – 232 с. : іл.

ISBN 978-617-7886-23-4

Видання присвячене дослідженню питання можливої локалізації поховань гетьмана України Богдана Хмельницького та його старшого сина Тимоша у дерев'яній Михайлівській церкві в Суботові на Чигиринщині. Розглядаються версії щодо двох суботівських церков – Михайлівської та Іллінської – у вигляді своєрідного протистояння – «навпротистояння».

Книгу адресовано історикам, викладачам, вчителям, аспірантам, краєзнавцям та всім, хто цікавиться минулим українського народу.

УДК 94-051 Хмел : [904:726](477.46)

**Книга видана за фінансового сприяння
мецената і благодійника Сергія Зозулі**

ISBN 978-617-7886-23-4

© В. М. Лазуренко, 2021

**Пам'яті видатного
державотворця України,
полководця та дипломата
Богдана Хмельницького
присвячується**

Богдан Хмельницький.
Прижиттєвий портрет. 1651 р.
Гравірований Гондіусом у Гданську

**Панорама Суботова кінця ХІХ ст. з видом на Іллінську
(справа) та Михайлівську (зліва) церкви.** Картина невідомого
автора. Взято з видання: Пам'ятки України: історія та культура.
Науковий часопис. – 2002. – Річник XXXIV. Число 2. – С. 125

**“У Суботові Богдан мав
батьківський хутір. Він, очевидно,
вважав це селище найдорожчою
спадщиною... Сам гетьман збудував
церкву св. Михайла (на пам'ять про
батька) і церкву св. Іллі”.**

Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / відп. ред.
Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. – 2-е вид.,
виправлене і доповнене. – Львів: Світ, 1990. – С. 57

— Передмова —

Не згасаючи впродовж останнього часу увага до проблеми встановлення місця поховання гетьмана Богдана Хмельницького спонукає дослідників розширювати тематичні та хронологічні межі пошуку істини. До наукового обігу залучаються нові джерела, уточняється оцінка й погляд на уже, здається, відомі. Тривають гострі дискусії, висувуються нові і спростовуються існуючі версії, що викликає неабиякий резонанс у наукових колах та серед громадськості.

У зв'язку зі значним плюралізмом міркувань і поглядів на проблему особливого значення набуває історіографічний аналіз та систематизація на засадах сучасної методології інформації, яка нагромадилася за час, що минув після поховання гетьмана. Важливим кроком у цьому напрямку було видання два роки тому книги Валентина Лазуренка “У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез”¹.

Продовженням і конкретизацією розпочатого автором дискурсу є пропонована книга з промовистою назвою “Богдан Хмельницький і навіпротистояння церков Суботова”, у якій Валентин Лазуренко, звужуючи поле історіографічного пошуку, робить спробу дати відповідь на одне з ключових питань “Чи міг бути похований великий державотворець України Богдан Хмельниць-

кий та його старший син Тиміш у Михайлівській церкві в Суботові?”. Така постановка питання зумовлена не тільки тим, що Іллінська і Михайлівська церкви у Суботові стояли колись навпроти одна одної, а й тим, що і сьогодні вони опинилися навпроти у дискусії навколо пошуку місця поховання Богдана Хмельницького та його сина Тимоша.

Відхиляючи незаперечно спростовані дослідницькі версії і гіпотези, автор зосереджує увагу на дискусійних припущеннях, з яких можливо з часом викристалізується об’єктивна інформація про місце поховання великого Гетьмана.

У пропонованому виданні комплексно подається історія Михайлівської церкви в Суботові, від перших згадок про її будівництво до знищення більшовиками у 1935 році. Наголошується на її актуальності у контексті новітніх пошуків кriptи Богдана Хмельницького.

Автор привертає увагу до фактів фіксації в історичних та інших джерелах місця й обставин поховання гетьмана. До розгляду долучаються також історичні, краєзнавчі та літературні джерела, легенди й перекази, дотичні до можливого місця перебування праху великого державотворця та його старшого сина. Всебічно розглядаються версії щодо Михайлівської та Іллінської церков як альтернативних варіантів місця поховання — своєрідного “навпротистояння” (протистояння) — крізь призму оцінки подій і думок щодо постатей Богдана Хмельницького і його старшого сина Тимоша у сучасників і нащадків.

Пропонована читачам книга, як і попередня, побудована на подачі матеріалів блоками по проблемних

питаннях, які розкриваються автором на основі ретельного аналізу відомих джерел. Серед них: “Чи міг бути похований гетьман України Богдан Хмельницький у Михайлівській церкві в Суботові?”, “о. Марко Грушевський як один з творців легенд про Михайлівську церкву як місце поховання Богдана Хмельницького і його сина Тимоша”, “Хто з найближчого оточення Богдана Хмельницького міг знати про реальне місце його поховання?”, “Чи аналізувались на сьогодні документи дипломатичних місій іноземних країн за 1657 р. на предмет виявлення у них інформації про поховання видатного українця?”, “Прихована історія”: Корсунська трагедія 1655 р. як джерело для цікавих висновків” та інші дискусійно-інтригуючі проблемні питання, які зацікавлять читачів.

Безумовно, що пропоноване монографічне видання, робота над яким була завершена у рік відзначення 425-річчя від дня народження Богдана Хмельницького, як і попередня монографія Валентина Лазуренка, за словами відомого українського історика Тараса Чухліба, дає поштовх до розуміння того, а що ж насправді відбувалося у Чигирині та Суботові з тілом померлого засновника Української держави в період з 27 липня по 23 серпня 1657 року?

Немає сумніву, що книга “Богдан Хмельницький і навпротистояння церков Суботова” не остання у творчому доробку Валентина Лазуренка, присвяченому Великому Гетьману України. Принагідно зазначимо, що наукова розробка теми Хмельниччини для нього розпочалася багато років тому ще під час навчання у Черкась-

кому національному університеті імені Богдана Хмельницького.

Перша у житті студента історичного факультету Валентина Лазуренка наукова стаття мала назву “Археологічні дослідження Суботівського замчища”² і була опублікована у збірнику матеріалів V Міжнародної археологічної конференції студентів та молодих вчених, що відбулася у квітні 1997 року в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. А 20 червня 1998 року він успішно захистив дипломну роботу “Черкащина в період розгортання Національної революції середини XVII ст.” (науковий керівник — доктор історичних наук, професор А. Ю. Чабан).

Відтоді для Валентина Лазуренка, уродженця села Суботів, тема життя і діяльності Богдана Хмельницького та увічнення його пам’яті стала однією з провідних, на його рахунок — низка наукових праць³, участь у наукових конференціях, виступи в засобах масової інформації, активна просвітницька робота з цієї проблематики.

У 2019 році він активно включився у висвітлення новітнього перебігу досліджень крини (поховання) великого державотворця України Богдана Хмельницького, які за ініціативи та підтримки громадської організації “Фонд Великий Лях” проводяться в Іллінській церкві села Суботів на Чигиринщині.

З-під авторського пера дослідника з’явилися статті⁴ із власним сучасним баченням і трактуванням тих чи інших подій, пов’язаних зі смертю та похованням Богдана Хмельницького. На його переконання, сьогодні “з’явився шанс просунутись вперед із пошуком праху

гетьмана України, і цей шанс необхідно використати з розумом, не завдавши шкоди Іллінській церкві — пам'ятці культурної спадщини національного значення”⁵. Адже встановленням місця поховання одного з великих українців, видатного державотворця Богдана Хмельницького, могло б започаткувати створення національного пантеону України — потужного чинника національного самоствердження.

Переконалий, що позначене новизною, теоретично та практично значиме видання приверне увагу не тільки науковців, а й усіх, хто цікавиться історією України, збагатить знаннями про минуле, щоб упевненіше дивитися у майбутнє.

Василь МЕЛЬНИЧЕНКО,
голова Черкаської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України,
професор, заслужений працівник культури України

— Вступне слово —

“Не хочу, щоб ховали мене в Чигирині, — прохав Богдан Хмельницький, — те місто надто довго було під гнітом ворогів руського люду. Поховайте у Суботові, на тій маленькій землі, яку здобув власною кров’ю, яку мені відібрано і де розгорілося полум’я, що звільнило Україну”.

Меріме Проспер. Богдан Хмельницький
(переклад з фр. Кравця Яреми) // Історичні постаті України: Іст. нариси: Зб. / Упоряд. та авт. вст. ст. О. В. Болдирев. — Одеса: Маяк, 1993. — С. 189

Для кожного щирого українця і патріота своєї землі постать гетьмана України Богдана Хмельницького на сьогодні є уособленням державності і справжньої нефальшивої любові до рідного народу. Незавершеним для історичної пам’яті нашої нації залишається на сьогодні встановлення реального місця поховання батька-засновника України як такої, що існує і донині, гетьмана України Богдана Хмельницького та його старшого сина Тимоша.

Новітні пошуки крипти видатного державотворця України, політичного діяча, полководця та дипломата Богдана Хмельницького, які за ініціативи та фінансової підтримки громадської організації “Фонд Великий Лях” (засновник і голова — Павло Костенко) з кінця 2018 р. і донині проводяться в Іллінській церкві села Су-

ботів Чигиринського району Черкаської області, на наше переконання, при правильній інформаційній політиці, можуть слугувати активним поштовхом до наближення українського суспільства до усвідомлення необхідності створення Пантеону національної пам'яті українських героїв.

**Портрет Богдана Хмельницького,
віднайдений у Медведівському
монастирі у XIX ст.**

З книги: Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ – Львів, 1913. – С. 304

“Практично всі сучасні європейські держави створили власні національні пантеони, які не лише відіграють роль усипальниці видатних державників, а й слугують одним з незримих чинників національної інтеграції і державного самоствердження”¹.

Погоджуємося із думкою Павла Подобєда, що “Пантеон — це не алея почесних поховань... Головне призначення пантеону — об'єднати живих, стати місцем, де пересічна людина відчуватиме гордість за свою країну, причетність до історії великого народу... Пантеон стане важливим і дієвим інструментом виховання української мо-

Відомий український історик, один із найкращих біографів гетьмана Богдана Хмельницького, академік НАН України, директор Інституту історії України НАН України Валерій Смолій

лоді, місцем найважливіших церемоній та урочистостей...”¹.

“... На жаль, і до цього часу Українська держава, яка поста-ла завдяки могутній волі та ха-ризмі гетьмана Богдана Хмель-ницького 370 років тому, не має Пантеону своїх героїв-засновників... Такі історичні Пантеони мають Італія, Франція, Польща та інші про-відні країни світу, а ми — сучас-ні українці, перебуваємо тільки на початковому шляху ство-рення таких важливих для на-шої країни місць пам'яті. Зрозуміло, що місця пам'яті не-можливо створити без прове-дення ґрунтовних наукових досліджень. Відтак початком

практичного втілення ідеї створення Національного Пантеону вважаю максимальне сприяння ініціативам вчених та громадськості щодо локалізації місця похо-вання Великого Гетьмана, а також її подальшої музеєфі-кації”², — так висловився з приводу продовження пошуків місця поховання Богдана Хмельницького один із найкращих біографів гетьманів України, директор Ін-ституту історії України НАН України **Валерій Смолій**.

Політика національної пам'яті, яку активно прова-дить Україна, вимагає пошуку та відновлення могил ви-датних діячів України — як в межах нашої країни, так і

за кордоном. Адже основним місцем пам'яті кожного народу є могили предків, і ставлення до них суспільства показує як національну зрілість самого суспільства, так і його державотворчий потенціал. З релігійної точки зору, відправлення поминальних заходів біля гробу перетворює церкву з меморіалу у мартирій, що має велике значення в історії України та української духовності³.

27 липня 1657 р. відійшов у вічність великий державотворець Богдан Хмельницький. Як за життя постать гетьмана була оповита багатьма легендами і міфами, так і після його смерті вона залишила по собі для нащадків чимало незрозумілого і втаємниченого, а в деяких аспектах — пов'язана із фальсифікаціями. Обросло легендами та міфами і місце його останнього спочину.

Мета пропонованого дослідження полягає у з'ясуванні ймовірності Михайлівської церкви як можливого місця поховання гетьмана України Богдана Хмельницького та його старшого сина Тимоша у контексті джерельних свідчень щодо двох церков Суботова, які існували на той час, оскільки й донині точаться дискусії щодо того, яка з цих церков стала місцем останнього спочинку великого гетьмана України⁴.

Розглядаємо поховання Богдана Хмельницького і його старшого сина Тимоша (Тимофія) Хмельницького як емпіричний об'єкт у сукупності його проявів (предмет, явище, процес, подія), що існує об'єктивно поза мисленням людини в певному просторово-часовому вимірі. Як відомо, емпіричні об'єкти поділяють на такі, що спостерігаються безпосередньо за допомогою органів відчуття, і такі, що спостерігаються опосередковано за допомогою різноманітних приладів спостереження.

Використовуючи метод логічного аналізу, підтримуємо його вихідне положення про те, що достовірне знання про емпіричні об'єкти можна отримати за допомогою вивчення їхніх еквівалентів у логічному просторі. Вважаємо такими можливі поховання Богдана Хмельницького і Тимоша Хмельницького, виявлені сучасними засобами досліджень.

До предмета дослідження ми підійшли системно, аналізуючи історичний, політичний і соціальний контексти поховання Богдана Хмельницького і Тимоша Хмельницького в процесі інтерпретації змісту джерел, що стосуються нашого дослідження, послуговуючись герменевтичним методом. При цьому нами максимально враховано їхні соціокультурні, історичні передумови та науковий контекст. Методика досліджень включає також джерельний аналіз. Бралися до уваги статус і культурно-освітній рівень авторів джерел. Ми намагалися реконструювати їхні наміри й переконання, мотиви позиції чи певного ракурсу, під яким подано опис події чи посилання на неї.

Перспективи подальших студіювань означені подальшою зацікавленістю українського суспільства у створенні Пантеону національної пам'яті українських героїв.

Практичне значення дослідження: активувати пошук поховань на базі досягнутих результатів і привернути увагу насамперед істориків, краєзнавців, журналістів, філологів і політиків до окресленої проблематики. Адже пошук праху великого державотворця України Богдана Хмельницького на сьогодні має не лише історичне, а і політичне значення. Його можливе віднайдення стане одним із потужних джерел до запо-

руки єдності нашої української нації. Це також реальний крок на шляху до створення величного Пантеону пам'яті славних синів України.

А ще — на могилі відомого українця-державотворця Богдана Хмельницького, за часів якого ми утворилися як політична нація — ми мусимо і зможемо! — об'єднати нинішні й прийдешні покоління українців, щоб мати змогу відчувати гордість та причетність до творення великої історії свого народу.

І Чигиринщина у новому контексті постане для нашої нації як реальне державотворчо-ментально-історичне місце.

Постать гетьмана України Богдана Хмельницького є надзвичайно актуальною і для нинішнього і наступних поколінь українців. На нашу думку, естафета історичної пам'яті має тривати у контексті історичних уроків великого державотворця, які завжди мали, мають і матимуть важливе значення.

Нижче наводимо п'ять історичних уроків Богдана Хмельницького із книги “Черкаський край — земля Богдана і Тараса: культурологічний збірник” за редакцією Б. В. Губського, В. М. Литвина, В. А. Смолія”, яка побачила світ у 2002 р.

Урок перший. Богдан Хмельницький був першим і, на жаль, останнім в історії України XIII — XX століть політиком, який зумів не лише очолити боротьбу за національну незалежність, а й за допомогою гнучкої зовнішньої та внутрішньої політики об'єднати для досягнення цієї мети зусилля різних класів, станів і груп українського суспільства. Ідея “державність через єдність” є чи не найголовнішою і сьогодні, коли навіть після десяти років

незалежності нам заважають розбрат і непорозуміння, власні амбіції та прагнення влади. Переборемо себе — бути Україні!

Урок другий. Великий гетьман завжди вважав, що сила незалежної держави — насамперед, в її економічній незалежності. Саме на це була спрямована вся його соціально-економічна політика, що дозволило навіть у тих скрутних умовах піднятися над становими прагненнями і діяти в загальнонаціональних інтересах. Зокрема він пішов на визнання основних соціально-економічних завоювань селянства. Невипадково в історичній пам'яті наступних поколінь Хмельницький постає як визволитель не лише з

Медаль “Богдан Хмельницький”.
Автор Віктор Крючков. 2018 р. м. Черкаси

“ляхської” неволі, а й кріпацтва і панщини, як утверджувач прав селянина на землю та волю.

На тлі тих процесів, що сьогодні відбуваються на селі, значення цих дій важко переоцінити.

Урок третій. Славетний син українського народу був полководцем європейського масштабу. Він створив одну з найбільших армій у тодішній Європі, зумів належним чином озброїти її, значно підвищив ефективність української кінноти та артилерії. Не програвши жодної битви, гетьман заслуговує на почесне місце в історії військового мистецтва.

Хіба може бути кращий приклад для наслідування для молодих Збройних Сил України, чий десятиліття ми нещодавно відзначали!

Адже недарма прапори ряду частин української армії прикрашає орден Богдана Хмельницького.

Урок четвертий. Видатні дипломатичні здібності гетьмана можуть бути достойним прикладом для наших дипломатів і творців зовнішньої політики. Невеличкий Чигирин свого часу став визначним центром міжнародного життя середини XVII століття. У надзвичайно складних міжнародних умовах, маневруючи між різнобічними інтересами супротивників, Хмельницький зумів зберегти основне — українську державу.

Урок п'ятий. Викликають повагу висока освіченість гетьмана, його глибокі знання життя, культури і освіти рідного народу. Тому не випадково саме йому належить честь сформування основоположних принципів української національної ідеї, яка утверджується в ментальності українців і стає гаслом їхніх визвольних змагань у другій половині XVII — XX століттях.

Пам'ятник Богдану Хмельницькому.

Центр Суботова. Світлина 2020 р.

Водночас ми добре розуміємо, що Богдан Хмельницький — це історична особа, котра не піддається однозначній оцінці. Безперечно, він був однією з найвидатніших постатей в українській історії. Разом з тим нині, з висо-

ти третього тисячоліття, можна бачити непослідовність і навіть половинчастість дій гетьмана, часом, можливо, нелогічність його вчинків, відсутність окремих цілісних орієнтирів тощо.

Але все це треба узгоджувати з контекстом тогочасної епохи — неоднозначної й суперечливої, де перепліталися старі й нові порядки, де все ще панував середньовічний світогляд і тільки народжувалися суспільні форми майбутнього.

Та генеральної лінії свого життя, глибокий сенс якої полягав у визволенні рідної землі від іноземного гноблення і створенні незалежної соборної Української держави, Богдан Хмельницький дотримувався до останнього свого подиху.

Його історична спадщина воістину неоціненна. І ми маємо всіляко зберігати та примножувати її”⁵.

Хочемо зауважити, що цитати із джерел по тексту книги йдуть курсивом, а додатковим виділенням ми привертаємо увагу читача до найсуттєвіших, на нашу думку, моментів.

Автор книги висловлює щирі вдячність професору Анатолію Морозову, почесному краєзнавцю України Надії Куксі, директору Державного архіву Черкаської області Тетяні Клименко, професору Василю Мельниченку, доценту Григорію Голишу та Олені Литвин за підтримку, надані світлини і ряд слухних побажань щодо висвітлення ключових моментів роботи.

**ІСТОРІЯ МИХАЙЛІВСЬКОЇ
ЦЕРКВИ В СУБОТОВІ:
ВІД ПЕРШИХ ЗГАДОК ПРО
БУДІВНИЦТВО ДО ЗНИЩЕННЯ
БІЛЬШОВИКАМИ У 1935 Р.**

Тут ми спробуємо подати історію Михайлівської церкви в Суботові від перших згадок про її будівництво до знищення більшовиками у 1935 р., акцентувавши увагу на актуальності цієї проблеми в контексті новітніх пошуків поховання Богдана Хмельницького та його сина Тимоша.

Тож на початку нашого дослідження розглянемо в хронологічній послідовності історію Михайлівської церкви. *Церква Святого Архістратиґа Михаїла, Михайлівська церква, Свято-Михайлівська церква в Суботові* — так згадується у різних джерелах церква в родовому маєтку Хмельницьких у Суботові, що на Чигиринщині. За цією суботівською церквою закріпилась у місцевих жителів ще назва — Низянська (інша церква, Іллінська, мала народну назву — Горянська або Мурованка)¹. Ми у цьому розділі книги будемо використовувати традиційно усталену назву — Михайлівська церква в Суботові.

В історичних джерелах, дослідженнях істориків різних років і століть не знаходимо чітко хронологічно виписаної історії Михайлівської церкви в Суботові. Зустрічаються то непрямі відомості, то лише фрагментарні згадки про неї. За браком документальних джерел, утвердились різні, часом суперечливі, погляди авторів на час заснування храму та окремі віхи його історії. Навіть ретельне вивчення, співставлення всіх наявних на сьогодні відомостей поки що не дозволяє створити цілісну картину щодо історії Михайлівської церкви протягом трьохсот років її існування². Є навіть легенда щодо існування храму ще до появи на Чигиринщині родини Хмельницьких³.

Відомі й авторитетні українські історики, провідні біографи Богдана Хмельницького **Валерій Смолій** і **Валерій Степанков** зазначають: “Вже у другій половині 80-х років XVI ст. Михайло Хмельницький господарював у заснованому ним поселенні”⁴. Перша згадка про осаду ним як чигиринським підстаростою Суботова припадає на 1616 р.⁵ На місці Михайлівського храму було давнє кладовище⁶.

Іван Крип'якевич — один із авторитетних біографів Богдана Хмельницького — наголошує, що сам гетьман збудував Михайлівську церкву на пам'ять про батька.

Іван Крип'якевич: “У Суботові Богдан мав батьківський хутір. Він, очевидно, вважав це селище найдорожчою спадщиною... **Сам гетьман збудував церкву св. Михайла** (на пам'ять про батька) і церкву св. Іллі”⁷.

Беручи до уваги неспокійні часи в Суботові, що передували початку Національної революції середини XVII ст. (тут маємо на увазі напад польського шляхтича, на той час чигиринського підстарости, Даніеля Чаплинського на цей населений пункт у 1647 р.), та інші суб'єктивні причини, можна припустити, що Богдан Хмельницький міг збудувати дерев'яну церкву на місці раніше зруйнованої.

Як припускає відомий краєзнавець і музеєзнавець, завідувачка відділу “Суботівський історичний музей” Національного історико-культурного заповідника “Чигирин” **Надія Кукса:** “цілком вірогідно, що за його (Б. Хмельницького — В.Л.) вказівкою на центральному, так званому, Козацькому майдані хутора, була зведена трибанна дерев'яна Михайлівська церква як гарант укріплення позицій православ'я на прикордонних землях”⁸.

Михайлівська церква у Суботіві.

Фото Василя Леухіна. 1912 р.

*Взято з видання: Пам'ятки України: історія та культура.
Науковий часопис. – 2002. – Річник XXXIV. Число 2. – С. 124*

У фондах Інституту рукопису Центральної наукової бібліотеки АН України зберігається напрестольне “Євангеліє”, що датується 1651 р., на одній з приписок до якого подано наступне: “Року 1651 місяця феврала 22 дня Ігнатій обиватель Суботовскій отменил сию книгу рекомую евангелий тетр за отпущение грехов як моих як жони и деток и надалем сию книгу **до храму святого архистратиґа христова Михайла в месте Суботов** в ма-етности его милости пана гетмана войска его королевске милости запорозкого, а хто бы сию книгу мел отдалити от сего храму више реченого таковий некай буде проклят анафтема”⁹. Наведене переконливо засвідчує факт існування Михайлівської церкви в Суботові в 50-х рр. XVII ст.

Як свідчить аналіз ряду наявних в нашому розпорядженні джерел, Михайлівською церквою в Суботові помітно опікувався старший син гетьмана Богдана Хмельницького Тиміш. Про цей факт, наприклад, ми

Суботівські селянки. На задньому плані ліворуч – Михайлівська церква. Фото з видання: Пам’ятки України: історія та культура. Науковий часопис. – 2002. – Річник XXXIV.

черпаємо інформацію з твору польсько-українського письменника-історіографа Йосипа Ролле “Жінки при Чигиринському дворі”, де він зазначає наступне.

Йосип Ролле: Михайлівська церква “стояла неподалік ринку й була під особливою опікою гетьманового сина”¹⁰.

За рядом джерел, у цій церкві Тиміш Хмельницький і був похований у 1653 р.¹¹. Хоча з приводу цього на сьогодні є і ряд питань, і ряд суттєвих розбіжностей у джерелах. **Питання постійного знаходження крипти Тимоша Хмельницького після його поховання в Михайлівській церкві на сьогодні піддається сумніву.** Про це йтиметься далі.

Надія Кукса: “Можливо, що свого часу (1647 р.) в храмі або на прилеглому до нього цвинтарі було поховано матір гетьманича Ганну Сомко”¹².

Історик і краєзнавець Віктор Гугля свого часу висунув особисті міркування про Михайлівську церкву на основі аналізу історичного документу — подорожніх нотатків молодого араба Павла Алеппського, сина православного патріарха Макарія Третього¹³, який перебував 1656 р. в Суботіві.

Віктор Гугля: “...на 1656 р. — Михайлівська церква ще новозбудована. Тобто будувалась вона в проміжку між 1648 — 1653 рр. і, треба думати, на місці старої (збудованої ще Михайлом Хмельницьким) та знищеної, наприклад, в 1647 р. Даніелем Чаплинським під час наїзду”¹⁴.

В період від смерті Богдана Хмельницького до 1726 р. писемних відомостей про Михайлівську церкву нами не виявлено. За даними візитації 1726 р. у згаданий вище проміжок часу Михайлівська церква в Субо-

тові зазнала знищення. У 1718 р., за даними візитації 1726 р., церква була відбудована¹⁵.

*“За візитацією 1741 р., Свято-Михайлівська церква постає як єдиний діючий храм Суботова, що разом з 27 іншими навколишніми церквами увійшов до складу Чигиринського деканату, створеного 1740 р. Проте з часу краху останнього 1768 р. знову стає православним”*¹⁶.

На початку 20-х рр. ХІХ ст. (згідно з архівними документами) Іллінська церква перебувала в статусі не приходського, а цвинтарного храму. Причому статус було змінено на прохання членів релігійної громади, які не мали змоги утримувати власним коштом Свято-Михайлівську церкву, яку відремонтували 1796 р., та Свято-Іллінську, яка перебувала в занедбаному стані. На початку ХІХ ст. клопотання громади було задоволено Чигиринським духовним правлінням, і усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького стає другорядною, приписною до Михайлівської церкви¹⁷.

У 1786 р. було збудовано нову споруду Михайлівської церкви. Нижче наведемо, що з приводу цього пише Лаврентій Похилевич 1864 р. у своїй праці “Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся”.

Лаврентій Похилевич: *“Приходская Михайловская церковь построена в 1786 году на место прежней деревянной же, в 1718 году построенной. По штатам она причислена к 4-му классу; земли имеет 65 десятин”*¹⁸.

За період з 1808 по 1864 рр. кількість жителів у Суботіві зросла відповідно з 1157 до 2419. Це спричинило не-

обхідність зведення нового, просторішого приміщення Михайлівської церкви, яка **після оновлення 1869 р. Іллінської церкви стала поступово занепадати.**

Ось саме тут для сучасних дослідників постає цікава проблема. Саме тут і закінчується фіксація локального місця саме тієї Михайлівської церкви, в якій бував Богдан Хмельницький і його мужній син Тиміш, який опікувався нею, і гіпотетично були там поховані хтось із них, чи обидва вони, чи хтось із їхньої родини, а можливо — і прах Михайла, батька Богдана Хмельницького, та його першої дружини Ганни.

Близько 1874 р. у Михайлівській церкві проводились будівельні роботи.

Надія Кукса: *“Оскільки до самих стін церкви наблизився цвинтар, розширювати її на тому самому місці стало неможливим. Стару будівлю акуратно розібрали (згнила тільки шалівка, дерев’яні конструкції виявилися придатними для будівництва нового приміщення). Під престолом виявили дитяче поховання. Винесли на двір, але на вимогу священника останки повернули назад”¹⁹.* Цю історію про дитяче поховання істориком Надією Куксою було записано від “суботівської сільської енциклопедії”, дочки колишнього волосного писаря Ярини Варивонівни Телятник, 1905 р.н. Це була дуже освічена, як на той час, та національно свідома особистість.

Ярина Телятник
Світлина В. Чабанюка.
1992 р.

Панорама Суботова з видом на Михайлівську церкву.

Світлина Сквирського. 1912 р. Фото з видання: Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис. – 2002. – Річник XXXIV. Число 2. – С. 41

Відомостей про подальшу долю храму кінця XIX — I чверті XX ст. зібрано поки що дуже мало. У 1843 р. при Михайлівській церкві було організовано двокласне приходське училище. З 1851 р. дітей Суботівської волості навчав тут отець Роман Орловський, який, до речі, домогся присвоєння училищу імені Богдана Хмельницького²⁰. У 1898 — 1910 рр. настоятелем храму був український етнограф і фольклорист о. Марко Грушевський²¹. За переказами, він нібито вів “Літопис Михайлівської церкви”, доля якого до сьогодні ні історикам, ні краєзнавцям не відома. Це тема окремого ґрунтовного вузькопошукового дослідження, до якого дослідники повернуться у свій час.

Збереглися рідкісні світлини із зображенням Михайлівської церкви, що датуються кінцем XIX ст. та 1912 р. Наприкінці XVIII ст. біля Михайлівської церкви з'явилася двоярусна дерев'яна дзвіниця, котра з 70-х рр. XIX ст.

з'єднувалась із приміщенням церкви переходом. Нижній ярус використовувався для зберігання інвентарю, необхідного для виконання поховального обряду. На другому ярусі відкритої каркасної конструкції розміщувались дзвони — два великі і п'ять малих. Залізна покрівля церкви була пофарбована в зелений колір. Світло-блакитними з вкрапленням білого кольору були стіни церкви²².

До 1929 р. Михайлівська церква в Суботові була діючою. Настоятелем у 20-ті рр ХХ ст. був о. Григорій Кривенко.

З початком колективізації в Суботові представники місцевої влади вирішили закрити церкву. Протягом кількох років у приміщенні Михайлівської церкви знаходився сільський клуб. Тут демонструвались кінофільми, проводилися різні збори. І це — незважаючи на те, що деякий час на стінах ще висіли ікони і навіть зберігався іконостас. **У 1935 р. Михайлівську церкву в Суботові було повністю знищено**, а її дерев'яні конструкції використано для спорудження зерносховища²³. Мешканці села вкрай негативно сприйняли це рішення.

Надія Кукса: *"Коли почали ламати стіни церкви, старі люди хрестились, плакали, хапали руйнівників за поли, за руки. Дуже просили не робити цього". "Молоді мовчали, бо боялися, щоб не засудили. Дзвони поскидали з дзвіниці, при падінні вони тріскалися. Згодом приїхали заготовачі і забрали дзвони "для воєнних нужд. Особливим блюзнірством відзначалися окремі активісти, які звозили ікони, церковне начиння в провалля за село і спалювали. Кілька днів над селом стояла заграва від полум'я, що викликало негативні емоції у віруючих. Хазяйновиті суботяни з числа активу років на три запаслися шалівкою,*

котрою були оббиті стіни церкви, незабаром викорис-
тавши її для опалювання помешкань. Сільське кладови-
ще, де знайшло вічний спочинок не одне покоління
суботян, було розрівняне тракторами. Таємно найсмі-
ливіші з мешканців села збирали вигорнуті останки, щоб
потім перезапохоронити. На місці цвинтаря невдовзі

**Центр села Суботів Чигиринського району Черкаської обла-
сті. Меморіальний комплекс, присвячений загиблим у роки
Другої світової війни. Місце останнього розташування
Михайлівської церкви. Світлина автора. 14 жовтня 2020 р.**

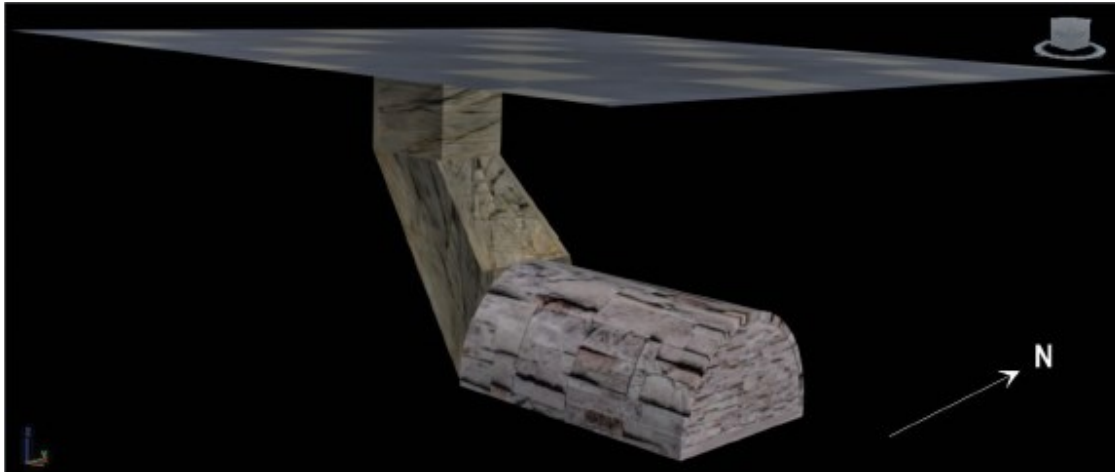
стали будувати сільський клуб, котрий знаходиться на кістках наших предків і донині²⁴.

Михайлівська церква, у зв'язку з подіями 1638 р. та 1649 р., неодноразово згадується в романі-трилогії Михайла Старицького “Богдан Хмельницький”, написано-му на основі історичних джерел²⁵.

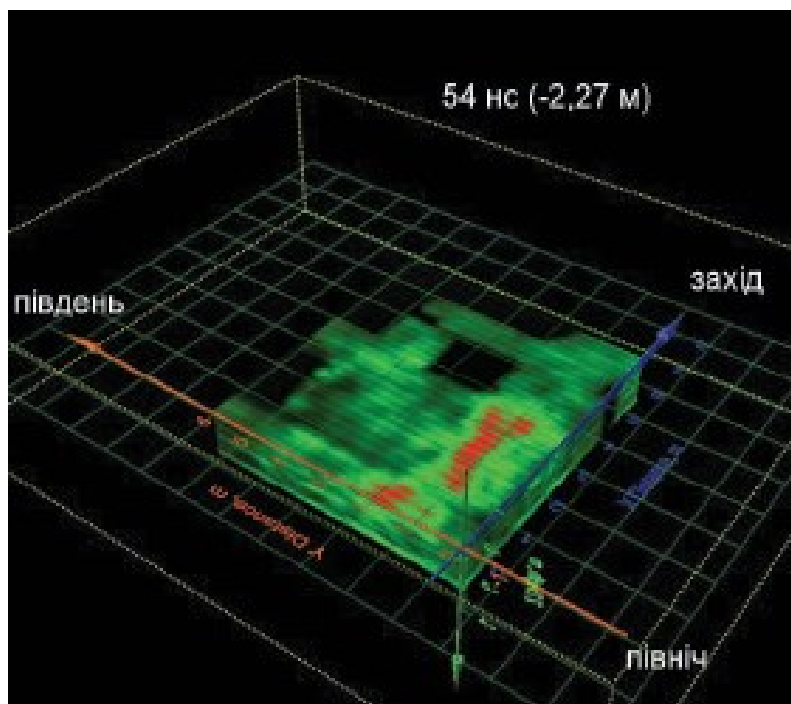
На сьогодні, за переказами старожилів села Суботів Чигиринського району Черкаської області відомо, що місцем розташування саме тієї Михайлівської церкви, яка була знищена радянською владою у 1935 р., є територія сучасного меморіального комплексу (в центрі села), присвяченого загиблим у роки Другої світової війни.

Чим нині є цікавою для істориків та всієї української спільноти історія колишньої Михайлівської церкви в Суботові? Щоб відповісти на це питання, додамо кілька штрихів до того, що наразі відбувається на Чигиринщині в плані дослідження середньовічної історії. У 2019 р. український інформаційний простір та наукове середовище заповнила сенсаційна новина. У Іллінській церкві в Суботові на глибині більше, ніж 4 метри георадари зафіксували аномалії, які можуть бути, не чим іншим, як криптою. Георадари зафіксували дві аномалії. Українські фахівці висунули гіпотезу — це, можливо (?), поховання самого гетьмана України Богдана Хмельницького, яке шукали понад 300 років, та його старшого сина Тимоша²⁶.

Але до сьогодні ґрунтовні дослідження всередині Іллінської церкви в Суботові, направлені на підтвердження чи спростування висунутої гіпотези щодо наявності на певній глибині в церкві кriptи великого українця Богдана Хмельницького, з сучасною методо-

Тривимірна модель-реконструкція підземної споруди, що міститься під підлогою Іллінської церкви. Модель створена на основі георадарних досліджень 2019 р.

Процес обробки тривимірних георадарних даних.

Фото з видання: Пам'ятки України. Національна спадщина. – 2020. – №1 – 3. – С. 65

логією пошуку та за допомогою новітнього обладнання, не проводяться. Фрагментарні пошуки, до того ж — розтягнуті в часі, все ж тривають, але їх ініціює не держава,

а громадська організація “Фонд Великий Льох”. Процес проходить далеко не так швидко, як би хотілось.

На наш погляд, у 2019 р. вчені реально наблизились до ймовірного (?) сенсаційного відкриття. З’явився реальний шанс в ХХІ ст. просунутись вперед із пошуком праху гетьмана України Богдана Хмельницького, і цей шанс нам необхідно використати, і, що головне, використати з розумом, не завдавши шкоди насамперед Іллінській церкві — пам’ятці культурної спадщини національного значення.

Прикрим на сьогодні є факт відвернення (у різний спосіб) уваги українського суспільства від проведення сучасних досліджень в Іллінській церкві в Суботові на предмет підтвердження чи спростування гіпотези. А ще прикріше, що це роблять не українські історики, археологи, музеєзнавці чи краєзнавці — справжні фахівці з багаторічним досвідом, а закордонні історики, ніби маючи (нехай ми помиляємось!) якусь “певну місію”.

І ось у 2020 р. колишня Михайлівська церква в Суботові історично знову стає актуальною для детального і ґрунтового дослідження. Наприклад, російський історик Т. Таїрова-Яковлева наполягає на тому, що “...найбільш вірогідно, що Б. Хмельницького поховали в батьківській Михайлівській церкві на ринку, тобто в центрі села, поряд з улюбленим сином. Могила гетьмана могла загинути під час однієї з пожеж, а склеп не пережив ХХ ст. І все ж розкопки на місці дерев’яного храму видаються перспективними”²⁷. На наше переконання, ця версія має право на існування і, можливо, є перспективною в деяких аспектах, що не виключає не-

обхідності насамперед розглянути гіпотези українських дослідників.

На сьогодні доцільно було б у Суботові встановити пам'ятний знак, який би вказував на існування в цьому, знаному в усій державі населеному пункті, Михайлівської церкви. Це потрібно нам, українцям. Адже ми маємо шанувати й реалізовувати своє право мати власну історію і досліджувати своє українське коріння.

ПРОБЛЕМНЕ ПИТАННЯ:
ЧИ МІГ БУТИ ПОХОВАНИЙ
ГЕТЬМАН УКРАЇНИ
БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
У МИХАЙЛІВСЬКІЙ ЦЕРКВІ
В СУБОТОВІ?

Чи міг бути похований гетьман України Богдан Хмельницький у Михайлівській церкві в Суботові? Щоб відповісти на це запитання (здавалось би, просте, і водночас — не дуже) спробуємо ще раз поглянути на ті відомості щодо поховання видатного державотворця України, гетьмана Богдана Хмельницького, які нам дають, перш за все, літописні джерела і ті наявні у нашому опрацюванні матеріали, які ми знайшли, працюючи над даною проблемою. До речі, на наше переконання, наявність у Суботові в 1657 р. двох церков, беззаперечно, давала можливість для маневрів і подальших маніпуляцій щодо поховання Богдана Хмельницького.

Наперед викладу зазначимо нашу точку зору.

Смерть Хмельницького.

Тарас Шевченко. 1836 – 1837 рр.

(На малюнку – гетьман Богдан Хмельницький перед смертю передає булаву своєму синові Юрію. Булаву тримає на підносі дружина гетьмана – Ганна Золотаренко)

Богдан Хмельницький.

Невідомий художник.

XVIII ст. Музей Війська польського у м. Варшава

На сьогодні щодо року і дати закінчення земного життя гетьмана Богдана Хмельницького, то всі науковці ствердні — це 1657 рік, і дата — 27 липня — дата смерті, 23 серпня — дата поховання. Лише подання дати у дослідників іде у одних за старим, у інших — за новим стилем¹. А для науковців в цьому контексті до сьогодні залишається цікавим одне до кінця не досліджене запитання: **“Чому ж місяць не ховали гетьма-**

на Богдана Хмельницького? В чому реальна причина?”. До речі, чимало важливої інформації з приводу цього можна знайти у архівах Туреччини, Польщі, Росії, Швеції, адже посли цих країн на момент смерті гетьмана Богдана Хмельницького перебували в тогочасній столиці Української козацької держави — Чигирині, і, звичайно, що і вели записи, і робили звіти про свої дипломатичні місії. Цей аспект ще чекає свого дослідника. Потрібно, на наш погляд, сприяти відправленню сучасних дослідників у архіви та бібліотеки цих країн.

Але повернемося до проблемного запитання, яке ми поставили: Чи міг бути похований Богдан Хмельницький у Михайлівській церкві в Суботові? Тут можна ще додати: то у якій же ж церкві здійснював у серпні 1657 р. обряд поховання відомий на той час церковний, політичний і

літературний діяч Лазар Баранович? Ось що про це подають нам літописи.

Літопис Самовидця: “Барзо хорим сам Хмелницькій был, где юже с тоей постелі, албо хоробы не встал, але в скором часі померл о Успенії Пресвятія Богородици. А похоронен был перед святым Симеоном в неделю, где множество народа, а наиболее людей войсковых было, и проважено тіло его з Чигирина до Суботова и там поховано в **ринковой церкві**”².

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки: “З плачем, з голосінням віддаючи усі військові почесті, перевезли його тіло з Чигирина у Суботів і там у **мурованій церкві**, що на його кошт поставлена, у неділю за день перед Семеном поховали. А потім над могилою вождя свого плакали-плакали і розійшлися кожен до себе”³.

Літопис Самійла Величка: “При зібранні всіх полковників та старшини запорізького війська в Чигирині ...доглядач митрополичого престолу преосвященний Лазар Баранович, прибувши з Києва, взяв з Чигирина при великій публіці і з церемоніями тіло Хмельницького і, перенісши його в маєтність, поховав його в **кам'яній церкві**, поставленої його ж, Хмельницьким, коштом”⁴.

“Історія Русів”: “Похорон Гетьманові учинено з великим, але сумним тріумфом і з усіма військовими та громадськими почеснями. Тіло його в супроводі численного війська й народу перевезено з Чигирина до власного містечка Гетьманського Суботова і там поховано в **монастирській його церкві**, з написами й епітафіями”⁵.

Це була інформація з літописних джерел. Давайте поглянемо, як висвітлено факти щодо поховання Богдана Хмельницького у працях відомих дослідників.

Микола Костомаров: “23 серпня тіло Хмельницького було поховане згідно з його заповітом у Суботові, у церкві, яку він побудував. Церква ця з **дуже товстими кам’яними стінами** існує ще й досі...”⁶.

Михайло Максимович: “Он погребен 30 августа, в знаменитом селе своем Субботове, в поставленной им **каменной церкви**, и донныне уцелевшей”⁷.

Микола Аркас: “Тіло поховали у церкві, що він сам будував; коло домовини постановлено його портрет з надписами на надгробку”⁸.

Іван Крип’якевич: “У день похоронів, 25 серпня, тіло Богдана Хмельницького було перевезено з Чигирина до Суботова і поховано в **кам’яній Іллінській церкві**, яку він за життя збудував”⁹.

Російський дослідник Сергій Соловйов: “Августа 23-го похоронили Богдана в Субботове”¹⁰.

Марко Грушевський (збірка: “Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова”, розділ V “Деж Хмельницький старий похований?”): “**Кажуть, що Хмельницького поховано в Мурованці, з правого боку в церкві під стіною, де мідна плянка з написом про се приби-та**, а другі говорять, що він похований на дворі під церквою коло стіни цієї самої і проти цього самого місця. Та тут то горе: кажуть, що Хмельницького узяв Чарвінецький — якийсь Лях — та спалив на попіл і попіл той зарядив у пушку та й випалив на вітер в урочищі Греченім, що звемо “могилками”, де саме Богунова нива....А ми собі думаємо: чи вже в козаків нехопило товку догадатись, що такого, як Хмельницький, Ляхи і мертвого шукатимуть, щоб хоч на неживому понімститись? Не повинно, щоб козаки не догадливі були, та не обманили Ляхів, як вони се й

уміли часто їм виробляти. Скоріше над усе, що козаки замість тіла Хмельницького у землю поклали другого мерця з простих козаків або що, а його на другім місцідесь сховали, де сами тіко знали. Може, **як раз у дерев'яні батькові церкві, де й син його уже лежав** і ніхто про се й доси не знав”¹¹.

Валерій Смолій і Валерій Степанков: “В історичній літературі немає єдиної думки щодо того, коли відбувся похорон Б. Хмельницького. На наш погляд, гетьмана поховали, очевидно, в Іллінській церкві в неділю, 23 серпня”¹².

Як бачимо, гетьмана Богдана Хмельницького було поховано в Суботові саме в **“кам’яній”, “монастирській”, “мурованій”, “ринковій”, “Іллінській церкві”, “церкві, що він сам будував”**.

То де ж у вище наведених ознаках може бути “закодована” дерев’яна Михайлівська церква? Гіпотетично, ми можемо сюди зарахувати **“ринкову церкву”**, про яку зазначається у Літописі Самовидця і церкву, **“що він сам будував”**, про що зазначає історик Микола Аркас. Ну і ще — вигадану гіпотезу, на основі, як ми побачимо далі у книзі, народних переказів і певних власних неетичних маніпуляцій, сформовану настоятелем Михайлівської церкви о.Марком Грушевським на початку ХХ ст.

У 2000 р. відомий український архітектор Сергій Кілессо, який свого часу фахово досліджував саме Іллінську церкву і територію біля неї, запропонував наступне тлумачення **“ринкової” церкви у 1657 р. у Суботові**, приписуючи його саме Іллінській церкві.

Сергій Кілессо: *“Іллінська церква називається ринковою, мабуть, тому, що саме до цієї частини населеного*

пункту примикалось торжище міста. І досі місцеві жителі називають цю місцевість Крамарське”¹³.

У 2019 р. ми не погодилися з цією думкою, з огляду на таке: “Спробуємо не погодитись із міркуванням С. Кілессо щодо такого тлумачення, і ось чому. З огляду на історичну топографію зазначеної місцевості (крутосхили та яри), складно довкола Іллінської церкви знайти таку площу, достатню для розташування ринку. Враховуючи статус Суботова в часи Української козацької держави, не маємо сумніву в тому, що торг у ньому був велелюдним. При цьому не можна забувати, що більшість товарів продавались з возів, а це, безумовно, вимагало великої і, до того ж, рівної площі, на якій можна було розташувати сотні, а то і тисячі не лише возів, а і великих

Пам’ятний знак у центрі села Суботів, який вказує на проведення на цьому місці в роки Хмельниччини козацьких рад. Орієнтовно поблизу цього місця розташовувалась у XVII ст. Михайлівська церква.

мажар, запряжених волами. Знайти таке місце в районі Іллінської церкви неможливо. До того ж, децю дивним, на нашу думку, було б розташування гамірного торжища, яке завжди супроводжувалось значною кількістю сміття і нечистот, прямо біля заміської резиденції гетьмана Богдана Хмельницького та його родинної церкви”¹⁴.

Гіпотезно, можемо припустити, що ринок міг бути в центрі Суботова, де і була на той час дерев’яна Михайлівська церква. Але тоді з цього випливає чисто людське запитання: **А чи міг бути ринок (велелюдне торжище, базар, ярмарок) біля місця, де збирались козацькі ради, біля сільського цвинтаря, який був у ті роки біля Михайлівської церкви? Очевидно, що ні. Хоча, можливо, маленький якийсь стихійний базарчик (адже це центр села) і був там, але точно не ринок.**

У цьому контексті цікавими є свідчення **про Михайлівську церкву в Суботіві (як ринкову)**, надруковані у 1896 р. у книзі Йосипа Ролле "Жінки при Чигиринському дворі", та які спираються на маловідомі матеріали польських архівів. Ось що він пише про Суботів, Тимоша Хмельницького і його дружину Розанду.

Йосип Ролле: "За резиденцію для молодих правив Суботів. Гетьман розширив свій дім, оточив його подвійним валом, а всередині багато оздобив. Захоплена Тимошем у Молдові здобич прикрасила **церкву св. Михайла, що стояла неподалік ринку** й була під особливою опікою гетьманового сина”¹⁵.

А ось ще як фіксується згадка про суботівський ринок Йосипом Ролле:

Йосип Ролле: "...церква св. Іллі збудована коштом і заходами Хмельницького й **завершена ще 1651 р.** Окраса

села. Матеріал для неї брали з татарської мечеті, що стояла в степу, поблизу Чигирина. **За цією церквою, вимурованою, мабуть, у готичному стилі, й поза ринком видніла ще одна церква, св. Михайла, обсажена деревами**¹⁶.

Молодий на той час український архівіст **Дмитро Бантиш-Каменський** на початку 20-х рр. XIX ст. відвідував Суботів і зафіксував наступне:

“Я нарочно ездил в Суботово и, к сожалению, тщетно искал в возобновленном храме места, где покотися прах незабвенного Хмельницкого. Хотя тамошній **священник уверял меня**, будто малоросияне сохранили останки сего великого мужа и, **вместо его гробницы, выдали полякам другую**”¹⁷.

У 1913 р. Суботів відвідав відомий український історик **Дмитро Дорошенко**. Свої спогади про подорож він опублікував у 1956 р. в Нью-Йорку під назвою “По рідному краю (Подорожні вражіння й замітки)”.

Дмитро Дорошенко: “Суботів розкинувся мальовничо на горі, перерізаний глибокими ярами, а внизу Тясмин серед очеретів, осокорів, явору.... **Дві церкви в Суботові: одна стара**, збудована самим великим гетьманом **у честь пророка Іллі**, мурована; **друга нова дерев'яна, в честь архистрати́га Михайла**. Перша стоїть на горі і вилискує своїми мурами...”¹⁸.

Оглянувши Іллінську церкву в Суботові, Д. Дорошенко подає цікавий матеріал.

Дмитро Дорошенко: “А зправа на стіні, на аршин від помосту, многозначна мідна табличка: “Здѣсь было погребено тѣло Богдана Хмельницкаго”. Було...Так — було, **бо його, так само як і тіло Тимоша Хмельниченка, поль-**

ський воєвода Степан Чарнецький звелів викинути з льоху, з домовини, на поталу звірам і хижій птиці... Тисячі споминів тіснилися в думці і довго не хотілося йти з цього святого місця, з цієї тісної скромної церкви, що була свідком стількох важних моментів нашої історії, що бачила в своїх мурах великих гетьманів і славних козаків, лицарів народніх. **Ось тут стояла домовина Тимоша Хмельниченка, привезена вірними козаками з далекої Сучави.** Тут стояв старий гетьман і оплакував свого коханого сина-героя, оплакував надію, що по його смерті булава зостанеться в певних, твердих руках. **Минуло кілька років і його самого оплакували козаки отут посеред мурів...**"¹⁹. Так підтверджено Д. Дорошенком думку про статус Іллінської церкви як родової усипальниці Хмельницьких.

Панорама Суботова на час перебування Д.Дорошенка.

Фото з книги: Кукса Н.В., Діденко Я.Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX – I половини XX століття. – Черкаси: видавець Кандич С.Г., 2013. – С. 164

У виданні “100 великих загадок України”, у статті “Незнайдена могила Богдана Хмельницького” читаємо: “Крім кам’яної Іллінської церкви, при Б. Хмельницькому в Суботові існували Вознесенський і Михайлівський дерев’яні храми. **Михайлівську церкву на ринковій площі під Замковою горою побудував ще батько Богдана, Михайло.** В 1664 р. її спалили війська Чарнецького, однак з часом її відбудували”²⁰. Автори до зазначеної книги внесли кілька неправдивих свідчень. По-перше, в історичних джерелах про існування Вознесенського храму в Суботові немає свідчень! По-друге — в Суботові не має Замкової гори, а є Замчище. А от щодо ринку в центрі середньовічного Суботова — це питання неоднозначне. Тут хочу зазначити, що такі видання, як зазначене вище, повинні мати наукових рецензентів, тоді б у такі багатотиражні книги не закрадалися би історичні неточності.

І тут ще можна припустити, що поховання Богдана Хмельницького було здійснено у Михайлівській церкві, **“у церкві, що він сам будував”**, як зазначає Микола Аркас, якщо враховувати те, що Богдан в честь свого батька Михайла (який загинув у 1620 р. у битві під Цецорою), сам збудував (відбудував?) у селі дерев’яну церкву.

Версію про поховання Богдана Хмельницького в Михайлівській церкві в Суботові активно пропагував, завдячуючи своєму чотириюрідному брату Михайлу Грушевському, у виданні “Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова” настоятель цієї церкви о. Марко Грушевський. Але патріотичні почуття до тієї церкви, в якій він був настоятелем, та її звеличення, дещо штучно, на наш погляд, принижували статус Іллінської церкви як усипальниці Хмельницьких. А на Іллінську

церкву як місце останнього спочину гетьмана-державотворця вказували на той час відомі історики, краєзнавці, громадські діячі, які відвідували Суботів. Про це трохи далі.

Про цю версію знав і професор Всеукраїнської академії наук, археолог Гнат Стеллецький, який восени 1921 р. з експедицією працював у Суботові. За джерельне підґрунтя своїх наукових студій він взяв суботівські легенди і перекази, записані саме Марком Грушевським. Причому, Гната Стеллецького особливо зацікавив один переказ, в якому **“розповідалося, що Богдана Хмельницького було поховано не в Іллінській церкві, як досі вважалося, а в дерев'яній Михайлівській. Проте бажаних результатів розкопки не дали”**²¹.

У родини Хмельницьких була якась дивна і втаємничена для сьогоденішнього нашого сприйняття особливість поховального ритуалу: вони відходили у засвіти в церемоніальному обряді не за класичними християнськими церковними канонами: їх ховали через місяці. **Старшого сина Богдана Хмельницького Тимоша було відано землі більш як за три місяці від моменту смерті.** Поховання ж самого фундатора Української козацької держави Богдана Хмельницького, за свідченням ряду джерел, **було відтерміновано практично на місяць.**

Тривале тримання тіла Богдана Хмельницького без поховання породило низку версій. Найпоширеніша — оточення гетьмана готувало склеп, а це вимагало часу. (Хоча жодних письмових джерел про склеп і його будівництво нами не знайдено). А історичний факт про невеликий підрозділ найманих для охорони турків-

яничарів, які понад місяць, до дня поховання, охороняли Суботів, цю версію лише вкорінив. Мовляв, зважаючи на складну політичну ситуацію, охороняли, аби вороги не викрали тіло.

На думку відомого дослідника середньовічної історії України Тараса Чухліба, турки, які охороняли Суботів, брали участь у битві українців з поляками під Батогом 1652 р. та в поході корпусу козацького полковника Антона Ждановича до Польщі в 1657 р. Можливо, що саме цим професійним воїнам Османської імперії доручали стежити за порядком під час сумних урочистостей у Суботові. Адже на похорон фундатора Української козацької держави з'їхалося багато людей, — наголошує Тарас Чухліб²².

Дещо оригінальну версію з приводу того, чому довго не ховали гетьмана Богдана Хмельницького, подає львівський історик **Тарас Барабаш**. З цього приводу він пише: *“Припускають і той варіант, що причиною відтермінування поховання була недобудована Суботівська церква, у якій заповідав себе поховати Богдан. Проте останнім часом щораз більшої популярності набуває версія, яка в принципі пояснює і мовчанку письмових джерел про похорон, і тривалість підготовки до захоронення. Вона така: **Хмельницького поховали в потаємному місці, а широкому загалу повідомили, що в Суботівській церкві**. Власне, поховання відбувалося за участі обмеженого кола наближених осіб: Лазаря Барановича, Івана Виговського, близьких родичів, які, навмисно чи попередньо домовившись, не залишили жодних письмових свідчень, а місячне очікування поховання в такому разі виправдовувалося приготуванням якогось спеціального приміщення,*

що зберегло б таємницю. Беручи до уваги політичну нестабільність, у якій опинилась Україна після смерті Богдана Хмельницького, таке рішення могло бути цілком виправданим. Таким чином, Чарнецький або інший вандал, може, і викинули чийсь кістки з могили, але навряд чи Хмельницького”²³. Тарас Барабаш також припускає, що “...поховання Богдана Хмельницького могло проводитися

Іллінська церква в Суботіві.

Світлина кінця XIX – початку XX ст. З фондів НІКЗ “Чигирин”

без зайвих свідків, у присутності обмеженого кола осіб, які домовилися не залишати свідчень про це з метою збереження поховання видатної особи. Ймовірно, до цього кола належав Іван Виговський, якому родина Хмельницьких подарувала мільйон золотих талярів під офіційним приводом опікунства над Юрієм, а також Лазар Баранович, якого новообраний гетьман наділив землями — винагородою за мовчанку”²⁴.

Натомість черкаський краєзнавець **Павло Соса** у 1993 р. з приводу таємного поховання реального, а не підміненого тіла Богдана Хмельницького висловив наступну думку: “Що стосується питання підміни тіла гетьмана під час його поховання у великій таємниці від рідних померлого, козацької старшини, духовенства, то це практично було неможливим. До того ж, довелося б рахуватися з церковними правилами та релігійними переконаннями духовенства, яке на такий акт не погодилось би. По суті, в 1657 році не було потреби затівати таку ризиковану версію з підміною померлого”²⁵.

Коментуючи ці контрверсійні твердження, зауважимо, що висновок щодо того, чому тіло покійного гетьмана Богдана Хмельницького місяць чекало земного притулку, аж ніяк не може бути однозначно ствердним. Логіки не витримує і пояснення щодо того, що нібито хотіли, щоб всі козаки в столиці Чигирині попрощалися з великим державотворцем. Якщо враховувати вкрай складну політичну ситуацію в Україні влітку 1657 р., очікування поховання (до речі — літньої пори року!) протягом місяця повинно було мати вагомі причини.

Цікаві факти про місце поховання Богдана Хмельницького подає великодержавний польський історик і

письменник **Францішек Равіта-Гавронський**. Відвідавши Суботів і оглянувши суботівську муровану Іллінську церкву, він 1901 р. у щомісячному додатку до “Газети Львовської” за №29 опублікував наступне:

*“У правобічній стіні од дверей вхідних знаходиться невелика з жовтої бляхи табличка, на якій міститься сухий і короткий напис російський [що] звучить дослівно [так]: “тут спочиває тіло Хмельницького”. **Жодної гробниці, жодного сліду — гола стіна**, не більше. Не знають яким чином постала злослива і підла легенда, що Поляки викинули з гробниці домовину і прах Хмельницького, але про таку помсту нічого наша історія не знає... **Досить поглянути на товщину стіни**, аби переконатися, **що та труна, якщо не в підвалі церковному, то в бічній стіні почиває** — тільки ніхто до цього часу її не шукав”²⁶.*

На завершення цієї частини книги подамо три цікаві інформації, почерпнуті із народних легенд та переказів.

Перша — це класична народна легенда, опублікована у 1970 р. у виданні “Думи та пісні про Богдана Хмельницького”: “А як помер Богдан, то козаки обливалися сльозами і **похоронили його у стіні церкви-кріпості**, а шляхта польська обрадувалась, що вже нема на них Богдана, і вирішила хоч і з мертвого познуватися. Вона хотіла відмурувати тіло гетьмана, спалити і попіл за вітром пустити. Дізнались про це козаки, і один козак відмурував тіло зі стіни і, зі священником **перенесли і замурували у стіну Михайлівської церкви**, щоб ніколи не поглумилися над Богданом вороги його”²⁷.

Друга — це спогади, записані у жительки села Суботів Безклубої Ганни Іванівни, 1936 р.н., щодо того, чому вціліла Іллінська церква у воєнному лихолітті.

**Іллінська церква в Суботові
у період нацистської окупації (1941 – 1943 рр.).**
Світлина з фондів НІКЗ “Чигирин”

В роки Другої світової війни, коли нацистські війська відступали з села Суботів, вони замінували Іллінську церкву в Суботові, заклавши під неї 400 кг вибухівки. Є свідчення, що ціною власного життя юний місцевий підпільник Анатолій Золотар перешкодив їм підірвати святиню. До слова, на сьогодні місцеві мають власну версію стосовно того, чому все ж таки, Іллінська церква не була зруйнована нацистами.

Безклуба Ганна Іванівна, 1936 р.н., розповідає, що її “...мати, яка зналася на народній медицині, незадовго до початку звільнення Суботова лікувала німецького солдата. Напевно, в знак вдячності, він повідомив про каральну акцію, що невдовзі мала відбутися над селянами. Німець порадив сім’ї перебути лиху годину в закинутому льоху, що знаходився на їх садибі. При цьому солдат за-

уважив, що перед каральним загоном поставлене завдання знищити всі споруди в селі. Всі, без винятку, окрім церкви. Чому? **А тому, що в одній із стін храму знаходиться поховання Богдана Хмельницького. Він лежить в такій домовині, яку не зможуть виявити ніяким обладнанням.** Поховано гетьмана разом з золотою булавою”²⁸.

Це свідчить про те, що, вірогідно, німецький спецпідрозділ, який займався вилученням та пошуком раритетів (цінностей) старовини у всьому світі, знав про поховання Богдана Хмельницького і його вартісну булаву. І що для нас важливе, місце поховання констатується саме у Іллінській церкві, а не Михайлівській. Які ж документи слугували нацистам підставою для цього твердження, залишається здогадуватись.

Третя — це суботівська легенда, почута у 1953 р. від священника Іллінської церкви о.Дмитра Квартальнова видатним українським поетом Дмитром Павличком та опублікована у 2016 р. у його книзі “Спогади”.

Дмитро Павличко: “Священник сказав: “Ніколи не відкладайте важливого діла, яке треба зробити сьогодні, на завтра. До мене прийшла півроку тому одна суботівська старша жінка й розповіла, що вона знає, де похований Богдан Хмельницький. У тридцятих роках на суботівських полях комсомольці, серед яких були її два сини, зруйнували малу й майже зогнилу церкву. Її сини винеśli з-під тої церкви дві домовини — одна велика з прахом Богдана, друга — малесенька з прахом Богданового сина. “Мої сини, — розповідала та бабуся, — потім були заарештовані і пропали в тюрмі, але вони встигли показати мені, де саме вони поховали спорохнявілі останки”. Та жі-

нка просила мене негайно піти з нею в поля, вона хотіла показати мені, де лежить гетьман із дитиною своєю. А я сказав: “Не можу піти з тобою сьогодні, прийди за тиждень”. А вона пішла і вмерла на другий день!”²⁹.

Це записане Д.Павличком у своїх спогадах цікаве свідчення-легенду про перепоховання Богдана Хмельницького та його сина (якого — ?), досить фахово у листопаді 2019 р. прокоментував видатний український історик, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України Юрій Мицик.

Юрій Мицик: “Ця легенда була відома ще священнику й етнографу Марку Грушевському (1865 — 1938), уродженцю с. Худоліївки, родичу знаменитого історика Михайла Грушевського. Марко Грушевський служив у селах Черкащини, зокрема у Свято-Михайлівській церкві Суботова (з 1897 р.)...

Але наскільки можна вірити легенді? Бо в джерелах такого роду історична дійсність часто перекручується, обростає пізніше фантастичними подробицями. Ось і тут зокрема говориться про маленьку домовину сина Богдана. Але ж Тиміш Хмельницький загинув як доросла людина, воїн! Можливо йдеться про поховання якоїсь малолітньої дитини гетьмана? І чому перепоховувати останки майже нікому невідомої дитини, а не воїна Тимоша?

Чернігівський літопис, який подає зовсім іншу версію про долю останків гетьмана і його сина, є досить достовірним джерелом. Отже, розв’язання цієї проблеми залишаємо на пізніше, коли будуть завершені археологічні

дослідження і Свято-Іллінської церкви, і околиць Суботова...”³⁰.

Отже, на сьогодні достовірних тогочасних писемних джерел про існування склепу у колишній Михайлівській церкві в Суботові аж до кінця ХІХ ст. не зафіксовано.

**Дорога до Іллінської церкви суботівським нижнім шляхом
зі сторони р. Тясмин. Світлина 50-х рр. ХХ ст.
З фондів НІКЗ “Чигирин”**

**ТИМІШ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
І МОЖЛИВЕ ЙОГО ПОХОВАННЯ
У МИХАЙЛІВСЬКІЙ ЦЕРКВІ**

Тут ми поставимо собі завдання відповісти на питання: то де ж саме був похований старший син Богдана Хмельницького Тиміш? Перед тим, як поглянути, як нам подають історичні джерела та українські історики місце останнього спочину старшого сина творця Української козацької держави Богдана Хмельницького Тимоша, кілька слів про життєвий шлях останнього.

В джерелах його ім'я зустрічається в різних варіаціях: **Тиміш, Тимош, Тиміш, Тимофій Тимошко, Тимошек, Томиш Хмельницький**. Без перебільшення, це був перспективний для майбутньої розбудови Української козацької держави молодий військовий і політичний діяч. Ми у книзі будемо вживати найбільш поширене ім'я Тиміш.

Бог відвів Тимошеві Хмельницькому коротке, але сповнене насиченістю і динамізмом бурхливе життя. Він народився 16 вересня 1632 р. в Суботові, а загинув від ворожої кулі за день до свого 21 річчя 15 вересня 1653 р. під Сучавою¹. А от де і коли, і за яких обставин його поховали, ми і розглянемо

Тиміш Хмельницький.
*Портрет зберігається
у Львівському історичному
музеї*

далі, адже це нам важливо у контексті розкриття піднятої у даному виданні проблеми — можливого поховання Богдана Хмельницького біля свого сина в Михайлівській церкві, на чому наполягають сьогодні деякі історики, в тому числі російські.

Саме із Тимошем Богдан Хмельницький пов'язував плани встановити в Україні спадкову монархію і започаткувати в країні та за її межами династію Хмельницьких².

Наведемо нижче короткий варіант біографії Тимоша Хмельницького, написаний відомим українським істориком Юрієм Мициком, розміщений у 2013 р. в 10-му томі “Енциклопедії історії України”. Для нас ця публікація цікава тим, що **Юрій Мицик подає місцем останнього спочину Тимоша не дерев'яну Михайлівську церкву, а саме Іллінську церкву.**

Юрій Мицик: “ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Тиміш (Тимофій) (1632 — вересень 1653) — син Б.Хмельницького, онук М.Хмельницького, брат Ю.Хмельницького. Актив-

**Богдан Хмельницький залишає
в заставу кримському ханові свого сина Тимоша.**

Художник Іван-Валентин Задорожний. 1954 р.

ний учасник Національної революції 1648 — 1676. Брав участь у підготовці повстання ще 1647, коли разом із батьком втік на Запорожжя. Після укладення українсько-крим. союзу (весна 1648) перебував як заручник у хана Іслам-Гірея IV в Бахчисарай. У серпні 1648 вже був чигиринським сотником, брав участь у поході на західноукр. землі. Набував військ. та адм. досвіду під наглядом батька і деяких полковників (І. Богуна, Ф. Вешняка, А. Романенка). 1650 разом із генеральним осавулом Д. Лисовцем очолив похід корпусу укр. війська проти донських козаків, потім брав участь у молдов. поході. На поч. 1651 керував значними частинами укр. війська, які мали діяти на Сіверщині та в Білорусі. Брав участь у Берестецькій битві 1651 та Батозькій битві 1652. 31 (21) серпня 1652 згідно з волею Б. Хмельницького одружився з донською молдов. господаря В. Луну Роксандою (див. Р. Хмельницька). Цей династичний шлюб мав закріпити укр. впливи в придунайських князівс-

Меморіальна плита у Суботові, за кілька метрів від сільського Будинку культури, яка вказує на поховання в цьому районі Тимоша Хмельницького. Встановлена наприкінці 80-х рр. ХХ ст. без фахового наукового обґрунтування місцезнаходження праху старшого сина Б. Хмельницького. Світлина автора.

твах. Передбачалося, що Х. успадкує в Молдові владу господаря і тоді Б. Хмельницький передасть йому булаву, зробивши таким чином гетьман. владу спадковою і легітимною. 1653 здійснив похід у Молдову та Валахію (див. Волощина) на допомогу тестеві, після ряду перемог зазнав поразки під Тирговіште (нині місто в Румунії), відступив до Сучави, де під час оборони міста був тяжко поранений (2 вересня 1653; див. Сучавська оборона 1653) і через кілька днів помер від гангрени. **Похований в Іллінській церкві в Суботові**³.

Констатація Юрієм Мициком поховання Тимоша Хмельницького в Іллінській церкві є **для нас вельми цікавою**, адже загальновідомим, за посиланням на письмовий запис 1656 р. Павла Алеппського, вважавсь факт наявності на той час (!) у Михайлівській церкві гробівця Тимоша Хмельницького. Нами встановлено, що Ю. Мициком твердження про поховання Тимоша Хмельницького саме у Михайлівській церкві фіксуються з 2002 р., в цей рік у довідковому виданні “Українське козацтво. Мала Енциклопедія” надрукована дослідником (до речі, більша за розміром, ніж у 2013 р.) стаття про Тимоша Хмельницького, в якій подається наступне.

Юрій Мицик: “Під час оборони Сучави Хмельницького було тяжко поранено (2.9.1653), а через кілька днів він помер від гангрени. Козаки уклали мир на почесних умовах і привезли тіло Хмельницького до Суботова, **де його було поховано у Іллінській церкві. Пізніше там поховали і Богдана Хмельницького**”⁴. До речі, такі ж дані Юрій Мицик подає разом із своїми колегами і у навчальному посібнику, виданому у Києво-Могилянській академії у 2010 р.

**Сенсаційний документ, віднайдений у вересні 2019 р.
українським істориком Т.Чухлібом, де Тиміш Хмельни-
цький названий у числі гетьманів...**

У реєстрі зазначено гетьманів України: Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Тимоша Хмельницького, Юрія Хмельницького, Степана Опару, Павла Тетерю та Петра Дорошенка. Цікаво, що Тиміш, який загинув 1653-го року, значиться у списку за Іваном Виговським, що правив з 1658-го року¹⁰

Юрій Мицик, Олег Бажан, Віталій Власов: “У фортеці Сучава козаки потрапили в облогу. Там, під час героїчної оборони, в одному з боїв Тимоша було смертельно поранено. Вороже ядро розбило вщент козацького воза і ві-

дірвало ногу гетьманичеві. Через деякий час від помер від гангрени. Оскільки законний спадкоємець молдавського престолу загинув, козаки уклали почесний мир і з прапорами та зброєю вийшли з Сучави. Тіло Тимоша Хмельницького було засипано сіллю і привезено до Суботова, де вбитий горем батько **поховав його у Свято-Іллінській церкві, збудованій власним коштом. Церква, де упокоївся згодом і прах самого Богдана Хмельницького, збереглась і стоїть по цей день**"⁵.

А тепер поглянемо на деякі цікаві факти із останніх днів земного життя Тимоша Хмельницького, які подаються на основі аналізу ряду першоджерел та наукових розвідок відомих дослідників історії України.

Михайло Грушевський: "Тимофій з товаришами сидів при столі, коли залізна куля, розбивши колесо воза, двома уламками осі вдарила його в ногу і голову, так що мозок вискочив, і страшна рана притягла негайну смерть; вхопила компанія нагло позбавленого притомності — але з утратою голови не лишилось і життя"⁶.

Михайло Грушевський: "...козаки заховали тіло Тимоша в наметі і **протягом тижня таїли його смерть**, чи для того щоб Хмельницький, довідавшись про смерть сина, не закинув гадки про рятування залоги, чи щоб не осмілити сею вісткою ворогів"⁷.

Сергій Кілессо: "Свідком загибелі Тимоша став мандрівник Павло Алеппський, котрий у складі почту сірійського патріарха Макарія (свого батька) двічі проїздив через Україну на шляху за поданням до набожного і богобоязного московського царя Олексія Михайловича. Перший раз він мав нагоду на власні очі бачити ще живого Тимоша Хмельницького, котрий споживав вино в козацько-

му таборі і став мішенню для ворожої артилерії, а другий раз **побачив уже його могилу в дерев'яній Михайлівській церкві гетьманської резиденції в Суботіві** і спілкувався з юною красунею, вже вдовою Розандою, котра жила тоді в палаці свого чоловіка”⁸.

Автор спирається на свідчення Павла Алеппського, сина православного патріарха Макарія Третього: “... ми прибули до поселення під назвою Суботів, де зазвичай жив небіжчик Тиміш, гетьманів старший син.

Суботівці вийшли назустріч нам хресною ходою й **провели до великої нової церкви в ім'я Святого Михайла**. Тут зібрано скарби вірменських церков, зруйнованих і пограбованих небіжчиком Тимошем у Сучаві, молдавському місті, про яке ми багато разів згадували раніше; **тут, у Свято-Михайлівській церкві, Тимошева гробниця**”. “У неділю вранці ми учинили після надранньої в її присутності (вдови Розанди — В.Л.) поминування Тимоша.

Над його гробницею за їхнім звичаєм висить велика корогва, на ній написано вельми правдоподібний портрет гетьманича — верхи на коні, з мечем у правиці та булавою в лівиці, а на передньому плані — мапа Молдови, країни, яку він пішов здобувати”⁹.

Після смерті Тимоша Хмельницького сучавський гарнізон під керівництвом колишнього полковника І. Федоренка продовжував оборону фортеці й змусив противника 19 жовтня 1653 р. укласти почесні умови перемир'я, за яким чотири тисячі козаків в повному озброєнні вийшли із Сучави і **забрали з собою забальзоване тіло Тимоша**. На батьківщину чоловіка разом

із мачухою і позбавленим престолу батьком вирушає й Розанда.

Тіло Тимоша у столичному Чигирині, а потім у родинному Суботові оплакували понад два місяці. Так розпорядився гетьман. Ховали Тимоша 27 грудня 1653 р., за два з половиною місяці після смерті. Напередодні похорону його дружина — Розанда — народила двох хлопчиків-близнюків¹¹.

До Чигирини процесія прибула 30 жовтня. “Там стрічали його: гетьманова дружина, син, доньки, наказний полковник Василь Томиленко і козаки кінні й піші зі зброєю, — цитує **Михайло Грушевський** московських послів, які там були. — Духовенство в ризах з образами теж виходило стрічати його за місто, “на поле”. Як заносили тіло до церкви, козаки стріляли з рушниць, а з городу — з гармат. Поставили його в церкві, і до приїзду батька ховати не будуть”. В цей час Богдана Хмельницький разом із татарами до середини грудня тримав в облозі польські війська у Жванецькій твердині на березі Дністра¹².

Поглянемо, що нам подають про останні дні земного життя і поховання Тимоша Хмельницького літописи.

Літопис Самовидця: “В 1653 году... А гетман Хмельницький оставался с войсками в Украине, так как никто на него не наступал, да к тому же уже и сам был нездоров. Только сын его Тимош ходил с войском к бугу на помощь к своему тестю господарю Молдавии Василию Лупулу, который воевал с господарем Валахии. **Там Тимош погиб, а войско вернулось с потерями и привезло его тело**”¹³.

Літопис Григорія Грабянки: 1653 р. “Того ж року Тиміш Хмельниченко ходив з козацьким військом на волохів. Причиною походу було ось що. Радул, мултянський

воевода, разом з угорським князем Ракочі послали військо у Волохію і прогнали Тимошевого тестя з волоського господарства. Тому Тиміш (який нібито ще в час свого весілля казав, що ми через Отоманську Порту підкупимо мулявського господаря та приймемо його під свою державу і хай начувається угорський князь) взяв сім тисяч козаків та їхнього полковника Миколу Федоренка, прийшов у Ясси, застав там недругів, порубав мулявське та мадярське воїнство і знову посадив свого тестя на господарство.

Опісля ж Радул та Ракочі знову набрали сили, знову прогнали з волоського господарства Тимоша та воеводу Василя. Тиміш з тещею своєю, волоською господаркою, та козаками закрилися у Сочавській фортеці, їх довго брали Радул та Ракочі і поляки, і немало люду полягло там з обох сторін.

Потім так було угодню господу, **що Тимоша вцілено в ногу з гармати і він помер.** Після його смерті запанувала незгода серед козаків. Одні хотіли віддати Сочаву мадярам, інші — виказували готовність стояти на смерть. Та господиня, відкинувши жіночу слабість, стояла мужньо. Вона зуміла умовити всіх стояти міцно. Та врешті-решт обложені, побачивши, що допомоги їм ждати ні від кого, змушені були здатися і, замирившись, передали Сочаву з усіма маєтностями полякам та уграм. **А самі, взявши тіло Хмельниченка, з миром попрямували на Україну.** В дорозі вони зв'язали ротмистра Могельницького, що хотів їх вести до короля, і віддали його Хмельницькому. Дізнався Хмельницький про синову смерть і вирішив відплатити ляхам. Коли зібрав велику силу, пустив слух, що ніби нічого не знає ні про загин сина, ні про штурм Сочави, і що нібито вирушає туди своїм на

виручку. Цією хитрістю він заманив короля та поляків під Жванець”¹⁴.

Нижче наведемо ще кілька згадок про останні дні перебування тіла Тимоша Хмельницького на землі, тобто до його захоронення, які подає Михайло Грушевський та ряд інших відомих дослідників.

Михайло Грушевський: “Павло Яненко-Хмельницький, що був післаний від гетьмана, щоб відставити Тимошеве тіло до Чигрина...”¹⁵.

Михайло Грушевський: “...при гробі Тимоша, що був привезений тиждень перед тим до Суботова його свояком, Павлом Яненком-Хмельницьким, “наказним полковником київським””¹⁶.

У 1896 р. у виданні “Жінки при Чигиринському дворі” Йосип Ролле на основі аналізу польських джерел зазначає наступне.

Йосип Ролле: “9 жовтня 1653 року фортеця впала. Лупулиху з сином забрали в полон до Семигорода, й переможці поділили її красу, а козаків відпустили в Україну. Вони взяли з собою лише тіло померлого Тимоша. В цій траурній процесії вдову супроводила стара служниця”. “22 жовтня тіло Тимоша доставили в Чигирин, і тут-таки вдова привела на світ двох хлопчиків-близнюків.... Ховали Тимоша 27 грудня в Суботові, у церкві св. Михайла. Тіло везли з Чигирина. В траурній процесії йшли батько, мачуха, сестри та козацька старшина. Розанда зустрічала їх біля свого дому — очевидно, що не одужала після пологів”¹⁷.

Микола Костомаров: “9 жовтня козаки вийшли з сочавської фортеці, виговоривши для себе вільний прохід на Україну з тілом Тимофія Хмельницького. Богдан Хмель-

ницький зустрів на дорозі тіло сина, **наказав вести його на поховання у Чигирин**, а сам пішов на поляків”¹⁸.

Михайло Максимович: “Хмельницький между тем подвизался над Днестром, пож Жванцем, где он уже в третий раз сошелся на бой с Яном Казимиром; а оттуда воротился в свой Чигирин, чтобы оплакать гроб любимого сына своего Тимоша, привезенного из Сочавы **и похороненый в Суботове 27 декабря**”¹⁹.

Проспер Меріме: “Через кілька днів, дійшовши до кордону, він (Богдан Хмельницький — В.Л.) зустрів козаків із Сучави, які **везли тіло його сина**. Не зронивши сльози, старий гетьман глянув на синове тіло, а далі мовив: “Дякувати Богу, що мій Тиміш загинув як справжній козак, не дістався ворогові в руки”. Потім наказав **везти гріб у Чигирин, щоб помістити його в церкві**. Похоронну церемонію відклав на закінчення військового походу. Прах

Весільні портрети Розанди Лупул і Тимоша Хмельницького.

Львівський історичний музей

молодого воїна зустріли 22 жовтня домна Розанда, яка щойно народила двійнят, і жінка та дочки Хмельницького”²⁰.

Російський історик **Сергій Соловйов**, в контексті нашого дослідження, пише про Тимоша Хмельницького наступне: “Хмельницький виступил в Молдавию, но на дороге встретились ему казаки, вышедшие из Сочавы после сдачи ее неприятелям: **они везли с собой гроб молодого Тимофея Хмельницкого**”²¹.

Дмитро Бантиш-Каменський: “...Тело его было предано земле 27 декабря, в Субботове, **в храме, отцом его сооруженном**”. До речі, ці дані дослідником наведені на основі малоросійських справ Колезького Архіву 1653 р. за №3. Назва храму в даному випадку опускається²².

Микола Аркас: “Тиміш пішов у Молдавію, щоб зарядувати свого тестя, але у бойовищу під Сучавою його поранено з гармати у ногу, і він од того скоро вмер. Тіло його козаки повезли на Україну і 22 жовтня (октябрю) привезли до Чигирина. На зустріч вийшла із старою Богданихою його жінка, що за час його походу привела близнят. Сумно дзвонили дзвони та стріляли гармати і рушниці, стрічаючи Гетьманського сина **та проводжаючи його до могили**”²³.

Григорій Наш: “Поляки обложили Сучаву, де засів Тиміш. Старий Хмельницький рушив синові на поміч. Під час облоги Сучави Тимоша було вбито. Козаки вибилися з Сучави й повезли його тіло на Вкраїну. Хмельницький зустрів його в дорозі **й вирядив на похорон в Суботів**”²⁴.

Наталія Полонська-Василенко: “В 1653 р. він загинув під час облоги Сучави, яку захопив волоський князь Матвій Бесараб”²⁵.

Валерій Смолій і Валерій Степанков: “7 — 9 жовтня. Б. Хмельницький прибув до Степанівки (Брацлавщина), де довідався про смерть сина”²⁶. “За свідченням Родивилова, “гетьман де гораздо оскорбился; а тому де он и радовался, что сін его неприятелем его жив в руки не достался”. Про його загибель повідомив своїх рідних і розпорядився чигиринському полковникові “Тимофея поминать и сорокоусты по церквам давать”. Назустріч тілу сина послав свого близького родича, київського полковника Павла Яненка-Хмельницького”, який мав выдвезти його до Чигиринна, **але до свого повернення “погребать не велел”**. 22 жовтня покійного, супроводжуваного Розандою (яка стала матір’ю близнят — дітей Тимоша), з Суботова привезли до гетьманської столиці, мешканці якої зі священниками зустріли похоронну процесію ще на роз’їзді до міста. Під церковний подзвін до труни першими підійшли дружина Б. Хмельницького та його діти. Коли козаки вносили небіжчика до церкви, вдарив залп із гармат та самопалів...”²⁷.

Ось ще цікаві згадки про події вже перед самим похованням Тимоша Хмельницького.

Михайло Грушевський: 1653 рік: “27 с.с. грудня прийшов на двір по послів Виговський, сказав, що його прислав гетьман: **сьогодні він їде в своїх справах до Суботова**, але послів відправить скоро”. “Наступного дня, 28 с.с., Виговський знов прийшов до послів і оповістив, **що гетьман того дня вернувся з Суботова** і запрошує до себе на другий день...”²⁸.

Валерій Смолій і Валерій Степанков: 27 грудня 1653 р. Богдан Хмельницький після завершення перего-

ворів “у власних справах (нам невідомих) поїхав до Суботова, звідкіля повернувся 28 грудня”²⁹.

Тут можна лише припустити, що можливо, Богдан Хмельницький оглядав місце поховання для свого сина, яке відбулось, як подають ряд дослідників — 30 грудня 1653 р.

Валерій Смолій і Валерій Степанков: “30 (?) грудня відбулися похорони у Суботові Тимофія Хмельницького”³⁰. Але, як бачимо, і В. Смолій і В. Степанков, найбільш фахові знавці епохи Хмельниччини, не подають у своїх ґрунтовних працях конкретне місце поховання Тимоша Хмельницького. Не подав відомостей про його місце поховання і Іван Крип’якевич.

Іван Крип’якевич: “У 1652 р. гетьман одружив Тимоша з Розандою, дочкою молдавського воєводи Василя Лупула. На допомогу тестеві Тиміш двічі вирушав походом на Молдавію і в боях під Сучавою був поранений і від рани у вересні 1653 р. помер. Хмельницький тяжко пережив цю смерть, “але радів, що його син живий в руки ворогові не дістався””³¹. Щоправда, І. Крип’якевич все ж згадує Тимоша Хмельницького в контексті версії про наругу над прахом Богдана Хмельницького, запущену Чернігівським літописом, яку він не підтримував як достовірну, але все ж вказав на неї.

Іван Крип’якевич: “Невідомо, чи труна Богдана Хмельницького залишалася на місці поховання. У “Чернігівському літописі” XVIII ст. було вміщено відомості, що 1664 р., коли польсько-шляхетські війська захопили Чигирин, за наказом Стефана Чарнецького **тіло Богдана і тіло його сина Тимоша були видобуті і викинуті з до-**

мовини. Але ця вістка не підтверджується документами і не вважається достовірною”³².

Викидання тіл Богдана Хмельницького і його сина Тимоша не підтверджується документами і не вважається достовірним, саме на цьому акцентують увагу, як бачимо із наведеного нами вище, як Іван Крип’якевич, так і Валерій Смолій і Валерій Степанков.

Валерій Смолій і Валерій Степанков: “На жаль, історична наука ще неспроможна відповісти на запитання про місцезнаходження праху великого гетьмана. За Чернігівським літописом, у 1664 р. С. Чарнецький спалив Суботів і наказав дістати тіла Б. Хмельницького та його старшого сина Тимоша з трун й викинути на попелище. Проаналізувавши цю версію, І. Крип’якевич дійшов до висновку про її недостовірність”³³.

Лаврентій Похилевич у 1864 р., з приводу піднятої нами конкретної проблеми, зафіксував, що Тиміш Хмельницький був упокоєний біля свого батька — творця Української козацької держави Богдана Хмельницького, саме у Іллінській церкві в Суботові.

Лаврентій Похилевич: “Каждый русский путешественник, которого случай приведет в эту убогую церковь, пусть поклонится с благовением месту за столбом с южной стороны, близ выхода из церкви. **Здесь короткое время покоились бранные остатки великого Богдана и сына его Тимофея**”³⁴.

До речі, **Л. Похилевич** датує Іллінську церкву **1651 роком**, посилаючись на опис церкви ігуменом Мельхиседеком Значко-Яворським.

Лаврентій Похилевич: “Построена она, как сказано в описании церковей игумена Мелхиседека, в 1651 году”³⁵.

В цьому контексті цікавими є міркування відомого археолога Тетяни Нераденко про час будівництва Іллінської церкви та про те, що ж саме бачив Павло Алеппський у 1656 р. у Суботові. Аби глибше розібратися у цьому, ще раз подаємо текст із його подорожніх нотаток.

Павло Алеппський: 1656 р. “Нині, далеко від свого батька, матері, братів, свого чоловіка, який устиг спорудити довкола нього укріплення, а гетьман, його батько, **будує нині на пагорбі**, навпроти двірка, аби побільшити його пишноту, **кам'яну церкву в ім'я Святого Пророка Іллі**. Ми помітили в підмурівку цієї церкви кілька валунів, величина яких викликала у нас подив. Нам сказали, що ці камені привезено з міста, яке належало татарам, за п'ять миль звідси, там вони мали мечеть. Гетьман зруйнував її і перевіз камені для спорудження цієї церкви”³⁶.

Тетяна Нераденко: “Отже, найвірогідніше, **Іллінська церква споруджувалася в 1651 — 1653 роках**, в серпні

Богданова церква в Суботові.

Малюнок Т. Шевченка. 1845 р.

1653 року — в День Св. Іллі — була освячена, а в 1656 році, коли в ній побував Павло Алепський, в церкві проводились додаткові роботи”³⁷. До речі, пізніше вона могла бути і ще раз освячена після проведених додаткових робіт.

Аналогічні відомості знаходимо і у виданні за 2002 р. “Національний історико-культурний заповідник “Чигирин””: “Церква Святого Пророка Іллі (з непрямих свідчень С. Величка і Г. Грабянки) будувалася впродовж 1651 — 1653 рр. як домовий храм сім’ї Хмельницьких. У 1656 р., коли тут побував П. Алепський, в ній проводились додаткові роботи”³⁸.

Далі кілька слів хотілось би тут сказати щодо Павла Алеппського і його подорожніх нотаток. На сьогодні існує кілька списків і ряд перекладів цих нотаток. Тож є сумніви щодо повноцінності і правильності перекладу його рукопису в частині перебування його в Україні. Наприклад, у 2009 р. в київському видавництві “Ярославів Вал” було видано україномовний подорожній щоденник Павла Алеппського під назвою “Халебський Павло. Україна — земля козаків: Подорожній щоденник”, упорядником якого виступив Микола Рябий. І ось що з приводу цього щоденника зазначає упорядник:

Микола Рябий: “Подорожні нотатки Павла Халебського, писані на зворотному шляху від Москви до Рашкова, російський арабіст, професор Московського університету Г.А. Муркос, **перекладаючи з арабської на російську, скоротив як сам хотів.** За спостереженням українського арабіста Яреми Полотнюка, який мав справу з оригіналом Павла Халебського, **переклав деякі фрагменти з рукопису, що зберігається в Британському**

музеї, десятки сторінок переказано реченням-другим. Можна лише здогадуватися про мотиви такого скорочення, поспіху та не уваги, що внесли в текст непрости-му для професора плутанину”³⁹.

З огляду на зазначене вище ми можемо зауважити, що подорожний щоденник Павла Алеппського ще потріб-но у даному хронологічному місці детально вивчити відносно точності відтворення і адекватності перекладу.

Тетяна Таїрова-Яковлева: “Можна з великою впевне-ністю говорити, що саме в Михайлівській церкві похова-ли в 1653 р. Тимоша Хмельницького. Це підтверджується описом П. Алеппського... Було б логічно припустити, що Богдан заповідав поховати себе поряд зі своїм улюбленим сином”⁴⁰.

На наш погляд, однак, до сьогодні чітко не зрозу-міло, який же гробівець, і якого саме сина Богдана Хмельницького міг бачити у 1656 р. молодий араб Павло Алеппський. Адже, роблячи запис цей сторон-ній оповідач міг і не знати про забитого Д. Чаплинським до смерті молодшого сина Б. Хмельницького, ймовірно, й похованого саме у єдиній на час його смерті родовій Михайлівській церкві. А те, що в цій новій дерев’яній церкві висів портрет Тимоша, то це, очевидно, і прави-льно, адже він потужно опікувався нею, був її мецена-том. Тобто, не обов’язково, що П. Алеппський бачив саме гробівець Тимоша. Це питання ми б залишили відкри-тим для подальшого ґрунтовного дослідження. Адже, якщо враховувати вище наведені факти стосовно пере-кладу самого подорожнього щоденника, про які зазна-чає Микола Рябий у 2009 р., то це джерело вочевидь потребує подальшого прискіпливого аналізу, і **ми б не**

поспішали сьогодні з поспішними припущеннями щодо того, що Богдан Хмельницький заповідав себе поховати саме в Михайлівській церкві.

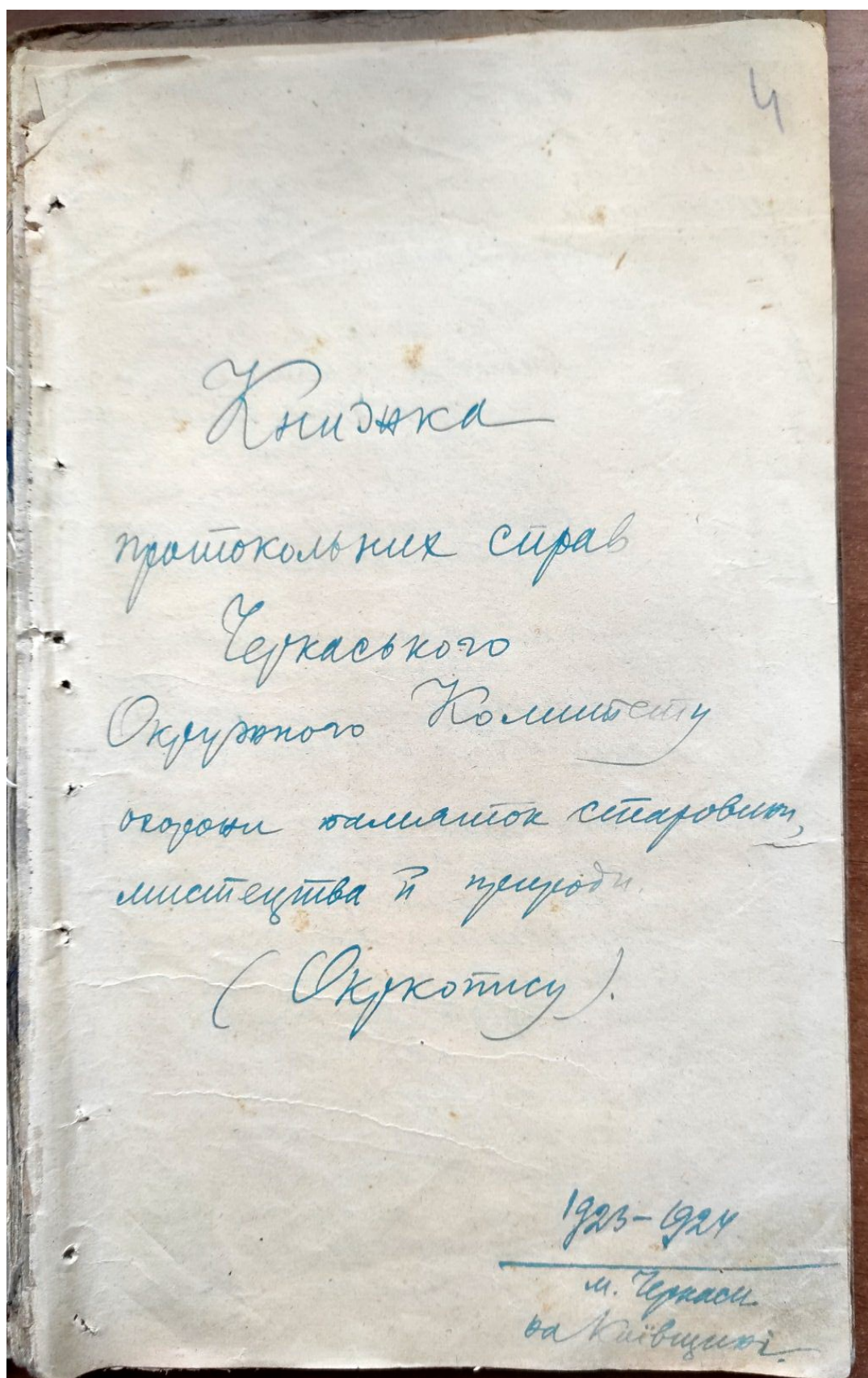
За даними Державного архіву Черкаської області, в якому зберігаються документи про обстеження Всеукраїнським Археологічним комітетом при Всеукраїнській академії наук у другій половині 20-х рр. XX ст. і взяттям на облік значної кількості пам'яток історії та культури Чигиринщини, Іллінська церква в 1926 р. в **“Реєстрі монументальних пам'ятників культури (старовини й мистецтва) на Шевченківщині, що їх прийнято на облік і під охорону на підставі постанови ВУЦВК та РНК УСРР з 16 червня 1926 р.”** фіксується як **“Церква Богдана Хмельницького (Іллінська) в Суботові, будув. 1651 року, стиля “Барокко”, фортифікаційного типу з бійницями, має історичне значіння, як місце поховання гетьмана Богдана Хмельницького”**⁴¹. Тут для нас важливо те, що рік побудови церкви вказаний як 1651, а не 1653 чи 1656 рр., як дехто констатує.

Також у Державному архіві Черкаської області ми натрапили на ще одне цікаве **свідчення, яке вказує на те, що Іллінська церква в Суботові збудована саме в 1651 р.** Це протокол №13 чергового засідання Черкаського Окружного Комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи (Окркопису) від 6-го жовтня 1923 р. Подаємо нижче витяг з цього протоколу мовою оригіналу.

“Слухали повідомлення голови Комітета про Іллінську церкву в Суботові, збудовану гетьманом Богданом Хмельницьким у 1651 році й по своїй архітектурі яка уявляє собою важливу пам'ятку старовини – церкву і

разом з тим фортецю, на віщо вказують зберігшийся певний ряд бойниць та міцність стін (2 арш. ширини). **Церква ця разом з тим була й усипальницею для Богдана Хмельницького** і в наші часи є цінною пам'яткою історії, добре зберігшоюся до наших днів, як будівля знаменітого гетьмана і як пам'ятка колишнього значіння Суботова й Чигирини.

З приводу історичного значіння церкви Богдана Хмельницького в Суботові, **збудованої ним у 1651 році як храм**, як і фортеця для оборони, що можна бачити в її архітектурі, ухвалили: Церкву в Суботові прийняти на учот й під охорону, як пам'ятку старовини”⁸¹. Тут для дослідників цікавим є і той факт, що членсекретарем згаданого нами вище Комітету був відомий дослідник історії краю Дмитро Панасович Бочков, який був першим директором Черкаського краєзнавчого музею, заснованого у 1918 р. за ініціативи місцевого осередку товариства “Просвіта” і вчительської громадськості міста. Він був відомий тим, що описував об'єкти старовини, спираючись, головним чином (!), на зафіксуванні у різний спосіб на досліджуваних будівлях років їх побудови. Чи бачив на власні очі Дмитро Панасович якусь позначку на Іллінській церкві в Суботові, що вона збудована саме у 1651 р., нам на сьогодні не відомо. Проте у протоколі засідання Окркопису від 6-го жовтня 1923 р. комісія зафіксувала, як бачимо, саме 1651 рік

Книжка протокольних справ Черкаського Окружного Комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи (Окркопису). 1923 – 1924. м. Черкаси на Київщині // Державний архів Черкаської області. – Ф. Р-131. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 4

№13
Чергового засідання Черкаського Окружного
Комітету охорони пам'яток старовини,
мистецтва й природи (Окркопису)
від 6-го жовтня 1923 р.

Присутні: Голова Окружного
Виконавчого А.Н., члени-савроудні: В.Н.
Антоненко (Воздв.), Пудков, Н.В.
(Воздв. Мов. іст.), Корнелієв, П.В.,
Медведів, П.К., Райсвий, М.В.,
Володарський, Н.В., і секретарь
Окружного — Богданов, Д.В.

Продовжували обговорення мистецьких
пам'яток в зв'язку з подорожжю Голови Окружного
до Суботина, Медведів. Бюджет, Медведівки,
Мотронинськ. Мотронин, Жаворонки й Микод-
сієвці:

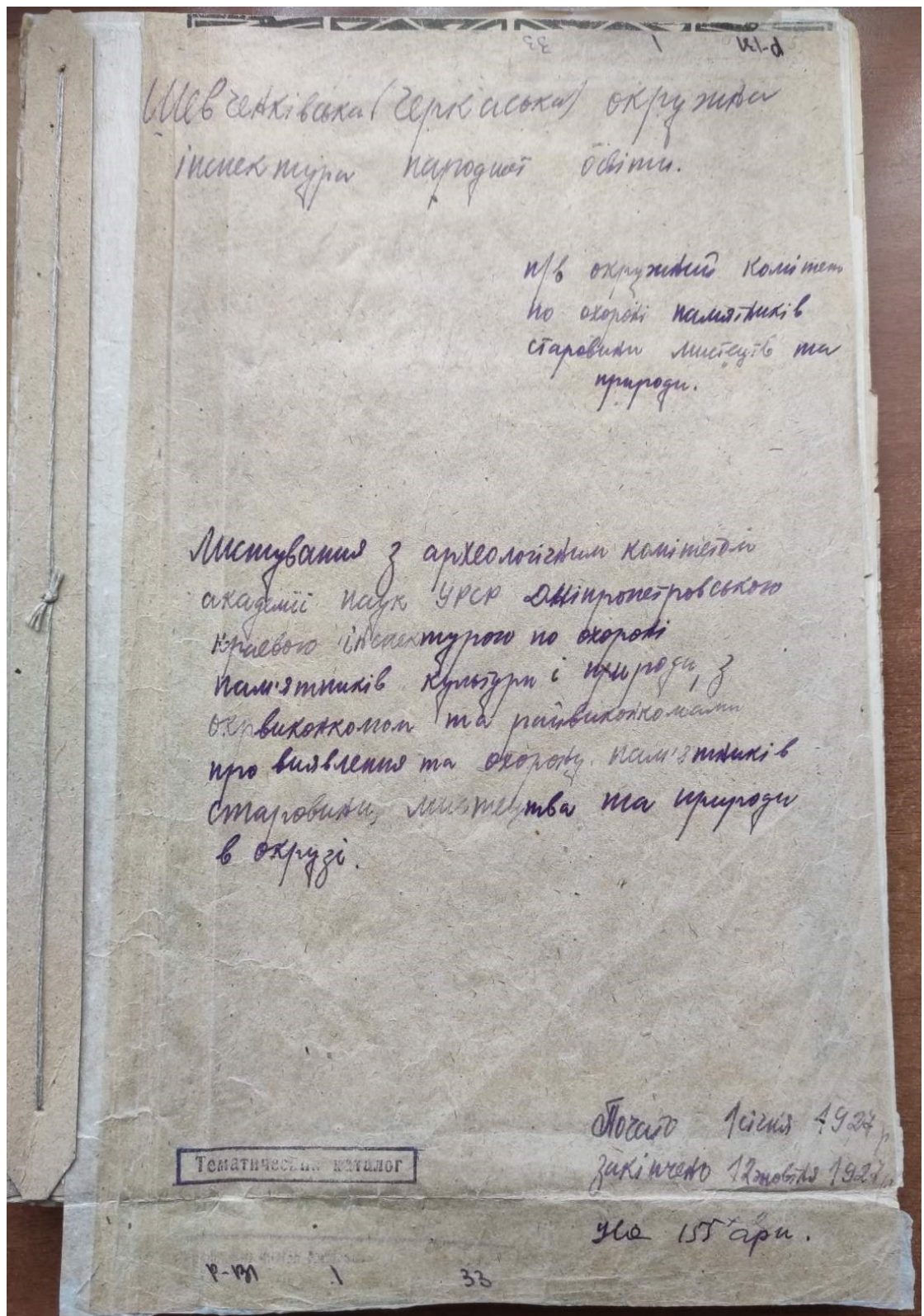
1. Спирани повіривлення Голови Комітету
про Микодсієвську церкву в Суботині, збудовану
матерем Богданом Микодсієвським у 1657 році.
І по своїй архітектурі і по уламкам соборно-
вальної пам'ятки в старовині — церкву і
разом з тим ~~сфотграфувати~~ відно вважувати
зберегнутися певний ряд бойових мідних
стіл (2 арт. ширини). Церква ця разом з тою
будівлею усипальницею для Богдана Микодсієв-
ського в своїй частині є цінною пам'яткою іс-
торії, добре збереглася до наших днів, як
дівля знаменитого герцога і як пам'ятка
комітету знаменитого Суботина й Галузної.

Протокол № 13 чергового засідання Черкаського Окружного Комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи (Окркопису) від 6-го жовтня 1923 р. // Державний архів Черкаської області. – Ф. Р-131. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 4 зв.

З приводу історичного значення церкви в
Богдана Хмельницького в Сурбії, збудова-
ної ним у 1651 році, як пам'ятки сфери
для об'єкту, що моється багатьма віт джерел-
ності, ухвалили:
Церкву в Сурбії прийняти на урахунок і
під охорону, як пам'ятку старовини.
П. Суханівський про Миколаївську церкву Медведівського кол.
мостія.
Церква з найм'якшою збудована в 1785, на
місці дров'яної по дашу - церкви
у відомому Запорозькому Самарському
мості. В середині цікава робота сураского
художнього церковного живописця, цікавого (заме-
рлого) своєю красою живопису, виконаного
по зразкам вишуканих сураских художників,
серед яких дає та орнаментальність в ур-
ядовому стилі, - дає певні естетичні вра-
ження на озвучування. Куди-б не з'явив зоре-
на стіни церкви, але в глибині багатого
колодезя, - всюдн видно юність радості
художню ростив, утворену майбутню ве-
личчю майстрами, але по гарній
зразкам. Тут можна бачити свого роду
картинну галерею.
Медведівський мост, як і інші пра-
таськівські мостові, був заснований
Запорожцями, на старості. Знаходився
путь св. притаманок, мають урочисті
імена в Юрка Хмельницького і Павла
Петері. -

Протокол № 13 чергового засідання Черкаського Окружного Комітету
охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи (Окркопису) від 6-
го жовтня 1923 р. // Державний архів Черкаської області. - Ф. Р-131.

Оп. 1. Спр. 23. Арк. 5

Листування з археологічним комітетом академії наук УРСР Дніпропетровською крайовою інспектурою по охороні пам'ятників культури і природи, з окрвиконкомом та райвиконкомом про виявлення та охорону пам'ятників старовини, мистецтв та природи в окрузі. Почато 1 січня 1927 р. – закінчено 12 жовтня 1927 р. // Державний архів Черкаської області. – Ф. Р-131. Оп. 1. Спр. 33

реєстр

монументальних пам'ятників культури (старовини й мистецтва)

на Шевченківщині,

що їх прийнято на облік і під охорону на підставі постанови ВУЦВК та РНК УСРР з 16-го червня 1926 року

(з.з. 1926 р. № 32 - 33, арт. 259)

По Шевченківській окрузі на обліку й під охороною лічаються злі-
дуючі монументальні пам'ятники культури (старовини й мистецтва):

1) церква Богдана Хмельницького (Іллінська) у Суботіві, будув.
1651 року, стилю "барокко", фортеційного типу з бійницями, має
історичне значіння, як місце поховання гетьмана Богдана Хмель-
ницького.

2) замкова гора у Чигирині з рештою руїн й культурних покладів
колишньої резиденції українських гетьманів.

3) у Чигирині біля Замкової гори - по приватнім садибам - ста-
рі козацькі могили з хрестами з пісковця й надгробками з написами
стародавніх часів.

Троїцька церква колишнього жіночого монастиря в Чигирині, де-
ревяна, п'ятибання, буд. 1759 р., - з являється як пам'ятник
історичного значіння монастиря, якого було засновано та офіровано
гетьманами, про який є спогади українських літописних джерел
і який вважався потім серед населення Чигирини, як Фамільний мо-
настир рода Анярія Дорошенка, брата гетьмана Петра Дорошенка.

4) Николаївська церква код. Медведівського монастиря, будовання
1785 року, - п'ятибання, дерев'яна, будована в зруб, колодязями
на зразок лев'ятибання церкви у Новомосковському, будованої по-
гребняком по заказу запорожців за 2 роки перед цим раніш. Драм
добре зберігся й уявляє в себе чудовий з мистецького боку зразок
старо-українського будовання.

5) Троїцька церква Мотронівського монастиря, мурована, як пам'ят-
ник історичного значіння Мотронівського монастиря в історії наро-
днього руху на Правобережжі Дніпра в добу боротьби населення з по-
лонським і кріпацтвом за часи унії й гайдамачини. На будовання церк-
ви використано було матеріали з руїн колишнього палацу Хмель-
ницького у Суботіві. Є підвалини гадати, що у фундамент цієї церк-
ви закладені монолітні плити у Суботівського палацу, можливо, що
плити й стовпи чудового ганку названого палацу, опис якого збе-
рігся.

ПРИМІТКА: Біля церкви є загадкового походження моноліт, об-
роблений з 4-х боків по своїх дзеркалах рельєфними
квадратовими рамками з різного орнаменту й квіт-
ків, а в горішній своїй частині оброблений на зра-
зок перекинутої по горі разкатої ваги. Заввишки
монумент біля і саж., - до нього зверху прикріп-
лено маленького дерев'яного хреста, який дуже не-
відповідно величезності монумента та його стилю.
Монумент стоїть на місці старої церкви. Складається
що цей моноліт буде теж в Суботівських руїнах, бо він
справляє врагіння більш архітектурної деталі ве-
ликого будинку, ніж пам'ятника церкви, з прина-
дним.

Реєстр монументальних пам'ятників культури (старовини й мистецтва)
на Шевченківщині, що їх прийнято на облік і під охорону на підставі пос-
танови ВУЦВК та РНК УСРР з 16 червня 1926 р. // Державний архів Черка-
ської області. - Ф. Р-131. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 151

З цього можна зробити висновок, що Тиміш Хмельницький міг дійсно бути похованим саме у кам'яній Іллінській церкві, збудованій за два роки до його смерті і за шість років до смерті його батька Богдана, а не у дерев'яній Михайлівській церкві. Хоча це висловлене нами міркування не підтримував свого часу краєзнавець В. Гугля.

Віктор Гугля: *“...саме в Михайлівській церкві було поховано Тимофія Хмельницького, а не в Іллінській, про що пише “Чернігівський літопис”. Створювався ж цей літопис, ймовірно, починаючи з 1717 р., і має компілятивний характер та ще й пропольськи налаштований”*⁴².

Дві версії одночасно (?) про поховання Тимоша Хмельницького, одна з яких — у Михайлівській церкві в Суботові, подає кандидат архітектури Віктор Вечерський.

Віктор Вечерський: *“...Тиміш загинув 15 вересня 1653 р., смертельно поранений під час облоги молдавської фортеці Сучави, яку боровив від поляків зі своїм козацьким військом. Поховали його 22 грудня 1653 р. у Чигирині (за іншими версіями — в Суботові, у Михайлівській церкві)”*⁴³.

Якщо проаналізувати окремі **довідники з історії України, енциклопедичні та словникові видання**, то вони подають досить різні відомості з приводу поховання Тимоша Хмельницького. Поглянемо на деякі з цих відомостей.

Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. — Т. 10: Хмельницький Борис – Ящуржинський Георгій / Гол. ред. В. Кубійович; Ред. кол.: А. Жуковський, І. Кошелівець (літ. ред.), В. Маркусь, О. Оглоблін, А. Фіголь, Ю. Шевельов, С. Янів (секр.). Наукове

товариство ім. Шевченка. — Париж; Нью-Йорк: (статтю писав А. Жуковський) про поховання Тимоша Хмельницького подає наступне:

*“...12.9. був смертельно поранений і за кілька днів помер у Сучаві. **Тіло Х. поховано 22.12.1653 у Чигирині**”⁴⁴.*

Малий словник історії України / відпов. ред. В. А. Смолій. — К.: Либідь, 1997: (статтю писав Г. Сергієнко) про місце поховання взагалі відсутнє. Коротенька стаття завершується наступним: *“При обороні фортеці Сучава був смертельно поранений”⁴⁵.*

Довідник з історії України (А-Я): посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / за заг. редакцією І. Підкови, Р. Шуста. — К.: Генеза, 2002: (статтю писав львів'янин І. Підкова) про поховання Тимоша Хмельницького подає наступне: *“Після смерті Х. сучавський гарнізон під керівництвом колишнього полк. І. Федоренка продовжував оборону фортеці й змусив противника 9 (19).9. підписати почесні умови перемир'я, за якими козаки в повному озброєнні вийшли із Сучави і забрали з собою тіло Х. 22.10.скорботний кортеж прибув до Чигирин. 27.12.1653 (за ін. дан., 30.12.) Х. поховали в церкві в Суботові”⁴⁶.* **В якій церкві був похований Тиміш: Михайлівській чи Іллінській — ?** Хоча в цьому ж довіднику місцем поховання батька Тимоша великого Богдана Хмельницького чітко прописано (статтю писав львів'янин Р. Шуст): *“Хмельницький похований 23.8.1657 в Іллінській церкві в Суботові”⁴⁷.*

Новий довідник: Історія України. — К.: ТОВ “КАЗКА”, 2006: (матеріали писали С. Крупчан, Т. Крупчан, О. Скопненко, О. Іванюк):

“12 вересня 1653 року під час героїчної оборони міста Т.Хмельницького смертельно поранено, через кілька днів він помер. 19 вересня 1653 року сучавський гарнізон припинив опір, уклавши почесні умови здачі (козакам дозволялося вийти з Сучави й вивезти із собою тіло Т.Хмельницького), залишив місто. На кордоні українське військо зустрів Богдан Хмельницький. Гетьман наказав **везти тіло до Чигирина**, а сам повернувся до війська”⁴⁸.

Черкащина: Універсальна енциклопедія. Докум.-публ., наук. фотоіл. істор. вид. / Авт.-упоряд. Віктор Жадько. — К.: ВПК “Експрес-Поліграф”, 2010: (статтю писав В. Жадько): “Намагаючись допомогти тестеві, загони якого були оточені об’єднаними волосько-польськими силами у Сучавській фортеці (тепер Румунія), на чолі 9-тис. козацького загону прорвався до міста, але був смертельно поранений. **Козаки забрали з собою тіло і скорботний кортеж прибув до Чигирина. 27.12.1653 (за ін. даними — 30.12.) похований у церкві в Суботові”⁴⁹.**

Для нас цікавими є згадки про те, **в якому ж вигляді привезли на рідну суботівську землю тіло покійного Тимоша Хмельницького. Важливе з точки зору того, яким міг бути склеп, труна, гробівець.**

Повертався Тиміш до батька Богдана в залитій медом труні, закритій від вражого ока. У славному Чигирині чекала на Тимоша і кохана дружина Розанда, і двоє козачат-близнят Іван і Богдан⁵⁰.

М.С. Грушевський наводить “Лист якось Барановського з Стариск у Міхаловського с. 690-1, інформатором являється якийсь не названий на ім’я поручик” цікаву

інформацію про тіло померлого Тимоша Хмельницького.

Михайло Грушевський: “Все добро Тимошкове, всю здобич лишили в замку. Там же лишилося тіло Тимошкове — **в однім склені, в труні**, накрите двома коврами”. Посилаючись на “Павла з Алепа” він свідчить: “Тимофія **поховали вийнявши з нього середину і набальзамувавши**. Положили в труну обшиту оксамитом зовні і в середині”. “На возі везли тіло Тимоша, вкрите довгим білим покривалом з нашитими на нім червоними і чорними хрестами”⁵¹.

Михайло Грушевський подає записану Єрличем поголоску, що ходила в Україні: “Король велів віддати честь його тілові — **“коштовно оббивши труну** везти її чотирма кіньми і кількома хоругвами **відпровадити до**

**Зустріч гетьманом Богданом Хмельницьким
домовини з останками сина Тимоша.**

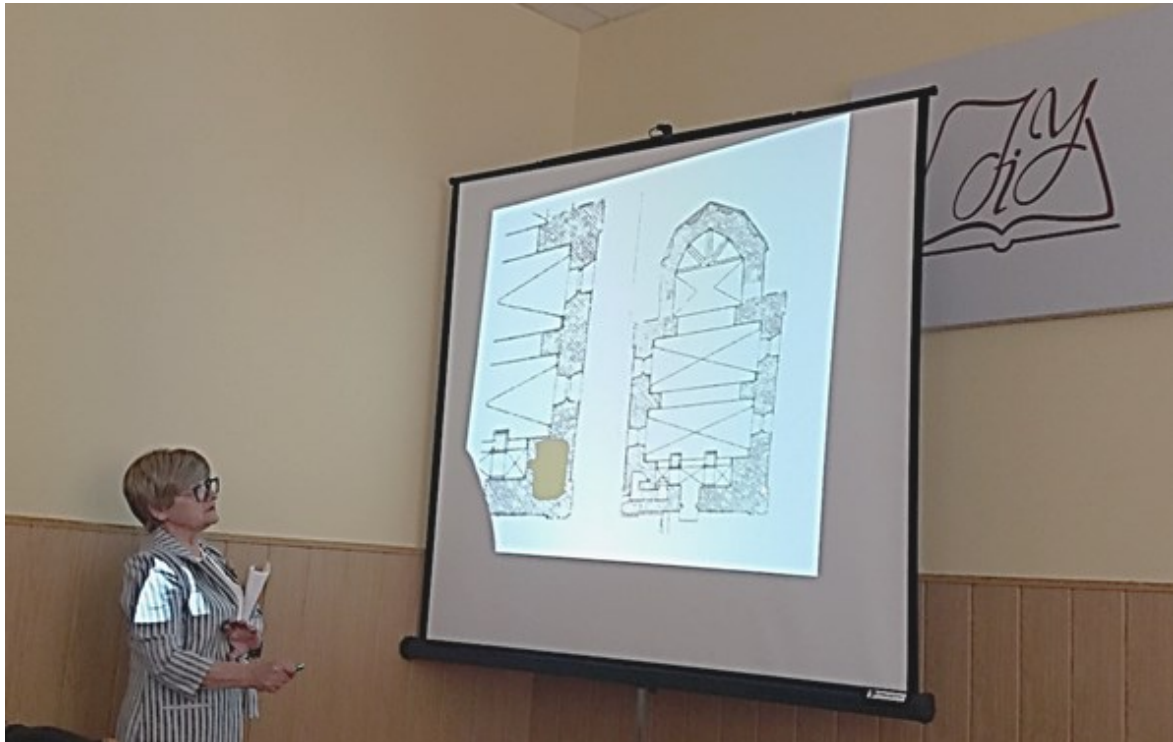
Т. Романчук. Кінець XIX – початок XX ст.

Чигрина, до батька””. Щоб спростувати чи підтвердити цей факт, зауважимо, що у польських архівах має бути інформація про вказівку короля і витрати коштів, які мали документуватися. “2 листопада привезли його до Чигрина, під доглядом свояка Павла Яненка. Московські посли, що під ту хвилю були в Чигрині, описують докладно церемонію. **Тимошева жінка була тоді в Суботові, стріла його там** і з ним приїхала до Чигрина. Там стрічали його: гетьманова дружина, син, доньки, наказний полковник Василь Томиленко і козаки кінні й піші зі зброєю. Духовенство в ризах з образами теж виходило стрічати його за місто, “на поле”. Як заносили тіло до церкви, козаки стріляли з рушниць, а з городу з гармат. Поставили його в церкві, і до приїзду батька ховати не будуть”⁵².

Юрій Мицик, Олег Бажан, Віталій Власов: “Тіло Тимоша Хмельницького **було засипано сіллю** і привезено до Суботова, де вбитий горем батько поховав його у Свято-Іллінській церкві”⁵³.

У 2019 р., як уже значалося раніше, у Іллінській церкві в Суботові на глибині більше ніж 4 метри георадари зафіксували аномалії, які можна інтерпретувати як можливе поховання гетьмана Богдана Хмельницького та його сина Тимоша.

Тут ще раз зазначимо, що з кінця 2018 — у 2019 рр. “у зв’язку з необхідністю відновлення історичної правди та критичного перегляду міфа про долю поховання великого гетьмана”⁵⁴ з ініціативи й за фінансової підтримки громадської організації «Фонд Великий Лях» (засновник і голова — Павло Костенко), а не держави, як не дивно (?), із застосуванням сучасних досягнень геофізики проводились обстеження всередині Іллінської церкви і на

Археолог Лариса Виногородська виступає з доповіддю на Всеукраїнській науково-практичній конференції “Успальниця Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан”. Інститут історії України НАН України.

08 липня 2019 р.

прилеглій території (керівник археологічної експедиції — старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук **Лариса Виногородська**).

До наукової експедиції, організованої ГО “Фонд Великий Лях” увійшли авторитетні українські науковці: археологи, геофізики та історики, а також знані незалежні експерти. Для пошуку геофізики використали провідні світові технології. **У результаті апаратурних досліджень з використанням сучасних георадарів відомі українські науковці** ННІ “Інститут геології” Київського національного університету імені Тараса Шевченка (керівники теми — кандидат геологічних наук, старший

науковий співробітник **Ксенія Бондар**, кандидат геологічних наук **Руслан Хоменко**) виявили в Іллінській церкві аномалії.

Ксенія Бондар (кандидат геологічних наук, старший науковий співробітник ННІ “Інститут геології” Київського національного університету імені Тараса Шевченка):
“Під час розвідки в Свято-Іллінській церкві ми застосовували один із найпоширеніших та перевірених у світовій практиці геофізичних методів — метод високочастотних електромагнітних зондувань, або ж георадарний метод. За допомогою чотирьох георадарів з різною робочою частотою і, відповідно, різної роздільної здатності та глибинності, ми обстежили простір під підлогою церкви до глибини більше ніж 4 метри. Раніше не було можливості дослідити підземний простір до такої глибини, не руйнуючи його. **За результатами обробки даних георадарного зондування ми отримали чітке тривимірне зображення аномалії у центральній частині**

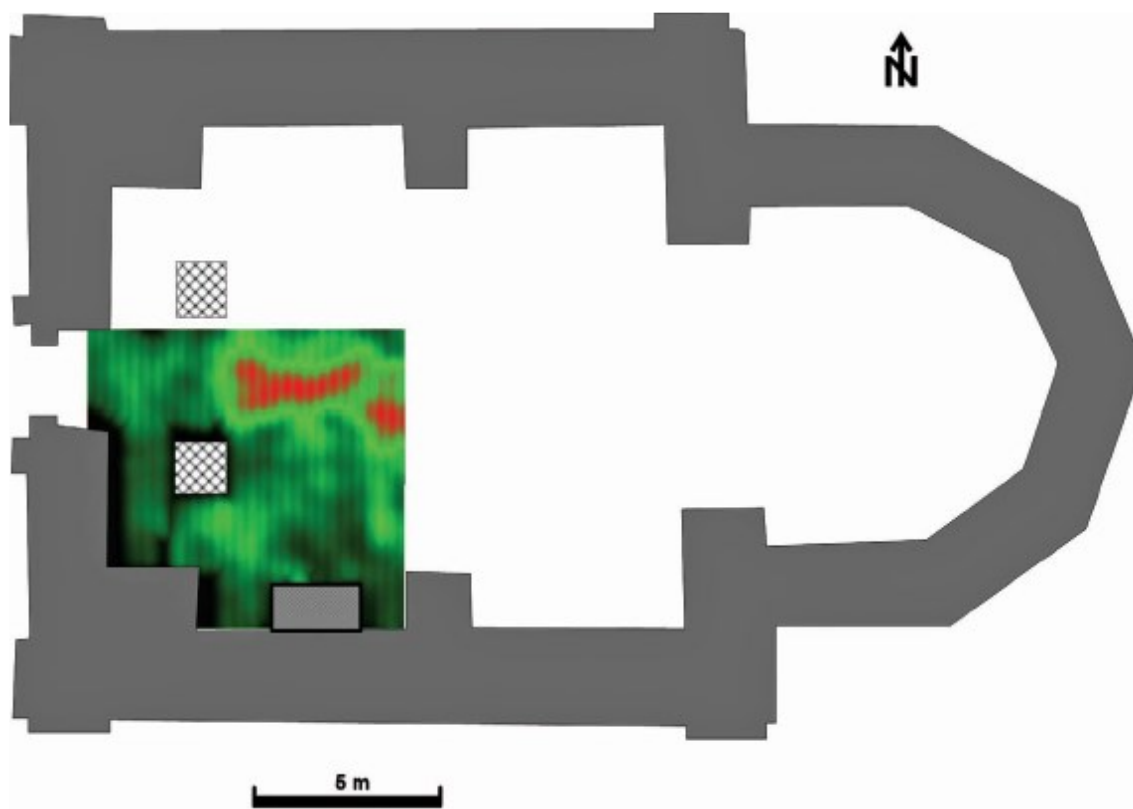

Геофізик Ксенія Бондар

церкви. Її геометрія та розміри (довжина 3 м, ширина 1,3 м) відповідають об'єкту, схожому на склеп.

До речі, ще 1970 року саме центральну частину церкви, де ми передбачаємо наявність склепу, досліджував відомий український археолог Роман Юра. У своєму щоденнику він відмітив зміщення фундаментної плити однієї з колон на північ, у бік, як ми думаємо, вхідного тунелю до передбачуваної підземної споруди. Проте їм не вистачило буквально метра, аби дійти до об'єкта”⁵⁵.

Також, наприкінці 2018 — на початку 2019 рр. георадарні дослідження навколо Іллінської церкви в Суботові проводив незалежний дослідник **Іван Ільчишин**, який у своєму звіті вказує наступне: «Біля церкви звертає на себе увагу велика (діаметр до 4 м) аномалія, розташована

Планове положення аномальної зони, яка відповідає підземній споруді. Фото з видання: Пам'ятки України.

Національна спадщина. – 2020. – №1 – 3. – С. 65

по вісі південної стіни церкви, на південному сході від вівтаря. Вона може бути ознакою підземної споруди»⁵⁶.

В останні дні серпня 2019 р. з ініціативи та за фінансової підтримки згаданої вже вище громадської організації «Фонд Великий Льох» **проводилися дослідження внутрішньої частини південно-західної стіни Іллінської церкви з метою встановити наявність замурованих порожнин та проходів**. Для цього застосували свердління отворів діаметром до 20 мм з наступним вивченням цих отворів за допомогою інспекційної відеокамери з підсвіткою (керівники теми — доктор архітектури, професор, завідувач кафедри архітектури

На фото злів направо: кандидат архітектури, археолог Юрій Лукомський, завідувач відділу “Суботівський історичний музей” Надія Кукса і професор Валентин Лазуренко біля Іллінської церкви в Суботові. 29 вересня 2019 р.

та реставрації Національного університету «Львівська політехніка» **Микола Бевз** і кандидат архітектури, археолог, співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові **Юрій Лукомський**).

Що ж вдалося виявити у результаті перевірконого буріння в підлозі й стінах Іллінської церкви? Дві свердловини у підлозі церкви були націлені на центральну частину виявленої аномальної зони. Вони мали діаметр 4 см і дали змогу встановити горизонти з різною щільністю у верхньому шарі й простежити стратиграфію за епізодичним керновим матеріалом, а також за опором шарів буровому інструментові. Буріння не виявило великих порожнин у стінах південно-західного кута церкви, **проте невеликі порожнечі, виявлені за допомогою інспекційної камери, запущеної в отвір, на думку архітекторів М. Бевза і Ю. Лукомського, утворилися в процесі замурування якихось камер або проходів**⁵⁷.

У своїй статті, присвяченій перспективам пошуку

Доктор архітектури, професор Микола Бевз під час проведення обстеження Іллінської церкви в Суботові. 2019 р.

могили Богдана Хмельницького в Суботові, вже згадана нами Т. Таїрова-Яковлева, яка, припускаємо, особисто ретельно не працювала із щоденником Романа Юри, висловила досить зверхньо щодо компетентності автора цієї книги, українського історика, який народився і виріс у селі Суботів (до речі, в хаті, купленій його прадідом у останнього церковного старости Михайлівської церкви). Вдавшись до ярлика “некомпетентності”, історик показала, що її не влаштовує висловлена автором теза стосовно фальсифікації результатів розкопок 1971 р. у Суботові⁵⁸, про що автор висловився в інтерв'ю у вересні 2019 р. телевізійному “5 каналу”. Чомусь як джерело для свого обурення вчена взяла довільно поданий редакцією засобу масової інформації “5 канал” новинний сюжет, а не фахову авторську публікацію із зазначеної проблематики.

Для істориків України, які глибоко не торкались цієї проблеми, хочемо пояснити наступне. Від середини 1960-х рр. в Україні спостерігалось пожвавлення досліджень періоду козацтва. Це було пов'язано із призначенням на посаду Першого секретаря ЦК КП України П. Шелеста, який відзначався україноцентричними поглядами, підтримував культурницькі програми, ініціював створення заповідника на Хортиці, підготовку і видання “Історії міст і сіл України”⁵⁹.

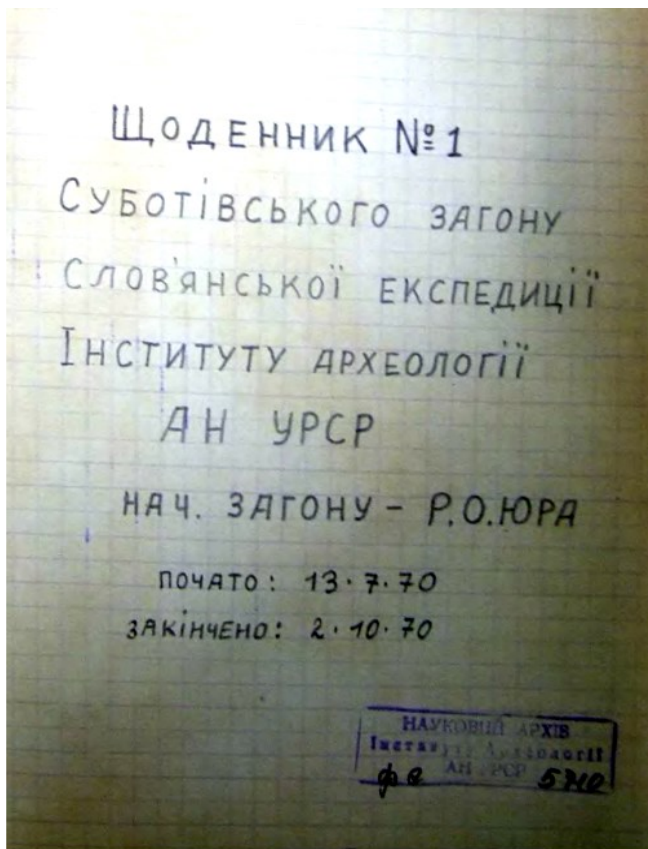
В той час на державному рівні активно вивчалось питання “про створення у Суботові, Чигирині, Холодному Яру історико-меморіального заповідника, пов'язаного з визвольною війною українського народу 1648–1654 рр. та життям і діяльністю Богдана Хмельницького”⁶⁰.

У даному контексті було прийняте й рішення про створення Суботівського загону Слов'янської експедиції Інституту археології АН УРСР. Експедиція розпочала роботу 14 липня 1970 р. Керівником експедиції було призначено старшого наукового співробітника Інституту археології АН УРСР, кандидата історичних наук **Романа Олександровича Юру**. Перед членами загону було поставлено завдання дослідження підземної частини Іллінської церкви з метою виявлення будь-яких решток поховання Богдана Хмельницького, а також встановлення характеру первісної підлоги церкви, що дуже важливо для її реставрації⁶¹.

У науковому архіві Інституту археології НАН України зберігається щоденник керівника експедиції Р. Юри, де ретельно описані завдання, хід роботи експедиції. Документ дозволяє “поринути в атмосферу перших

професійних пошуків поховання Богдана Хмельницького, що проходили в умовах радянського тоталітаризму”⁶².

Археолог детально описує робочі моменти досліджень, робить замальовки, креслення, схеми, плани, значна частина яких (чомусь? — В.Л.) не увійшла до звіту екс-

**Археолог
Роман Юра
(1927 – 1977)**

педиції. У процесі опрацювання щоденника Р. Юри нами виявлено суттєві розбіжності у висновках, викладених у звіті, який, очевидно, піддався серйозній цензурі. Цензурованою, на наш погляд, є і стаття про проведення археологічних досліджень у Суботові, опублікована в №1 за 1972 р. в Українському історичному журналі⁶³.

Р.Юрою у 1970 р. було здійснено дослідження у наві (розкоп № 1 з прирізки) і повністю розкопано апсиду церкви до рівня материка. Розкоп № 1 мав розміри 8,9×2,6 м і проходив повз колони, що підтримують хори, від північної стіни до символічного надгробка Богдана Хмельницького. Щоб плита не впала у розкоп, він вирішив поглиблювати його лише на північ від плити, залишивши перед нею приступку завширшки 1 м (починаючи з глибини 0,4 м). Цю приступку добре видно на фотографіях і кадрах з кінохроніки, відзнятої 26.08.1970 р. кінооператором Ф.Ф.Забігайлом у Суботові⁶⁴.

Р.Юра почав займатися питанням можливості звільнення площі для розкопок від надгробка ще до початку досліджень у храмі. Виявилося, що для цього необхідний кран. Після звернення до відповідальних осіб Чигиринського райкому партії щодо сприяння ви-

рішення даної проблеми почалися довготривалі бюрократичні зволікання, які швидко набирали обертів і відповідно до тогочасної ієрархії владної вертикалі дійшли до урядових кабінетів. Наведемо деякі записи із щоденника Р. Юри.

Роман Юра: “Сьогодні втретє приїжджав у Суботів перший секретар райкому партії Дубовий О. М. Він сказав, що поки що з додатковими асигнуваннями на експедицію ще нічого не вирішено. Це питання, за його словами, має вирішити Президія Укр. респ. товариства охорони пам’яток історії і культури 6 серпня”; “В кінці дня в Суботів приїхав голова Черкаського відділення охорони пам’яток Володимир Тимофійович Шпак. Він також сказав мені, що відносно додаткових грошей справа ще не вирішена. Він порадив мені подати на ім’я президії правління Черкаського товариства заяву з проханням про дозвіл перенесення надмогильної плити Богдана Хмельницького, що я і зробив”; “Сьогодні приїжджав у Суботів відповідальний секретар Чигиринського районного това-

Фотографії з експедиції Р. Юри 1970 р. Фото, на яких зафіксовано тодішній надгробок Богдана Хмельницького.

Фото з видання: Пам’ятки України. Національна спадщина. – 2020. – №1 – 3. – С. 63

риства охорони пам'яток Михайло Іванович Ковальчук. Він поцікавився, чи є у мене відкритий лист на право розкопок в Іллінській церкві. Я сказав, що у відкритому листі говориться про право розкопок в Суботові взагалі. М. І. Ковальчук сказав мені, щоб я подзвонив до Г. С. Кирилюк і з'ясував з нею це питання. Я зрозумів, що до Г. С. Кирилюк дзвонив В. Т. Шпак відносно дозволу зняти надмогильну плиту Б. Хмельницького і дізнався у неї про те, що в моєму листі не зазначена Іллінська церква”⁶⁵.

Більше того, тимчасом як археологічні дослідження у приміщенні Іллінської церкви тривали уже більше трьох тижнів і було закладено розкоп, де виявлено три поховання, чиновники, з якими було погоджено відкритий лист і ознайомлено із завданнями загону та обсягом передбачуваних робіт ще до початку досліджень, тільки тоді помітили, що у відкритому листі конкретно не вказувалося, що дозволено проводити розкопки саме у приміщенні храму, а йшлося про розкопки в цілому “по Суботову”! Як бачимо, вишукувалися різні приводи, щоб не дозволити далі продовжувати роботи”⁶⁶.

Роман Юра: “Сьогодні приїжджав у Суботів зав. відділом культури Чигиринського райвиконкому, голова правління районного товариства охорони пам'яток Володимир Петрович Зайченко. Він повідомив мене, що склад по археологічному дослідженню можливого захоронення Б. Хмельницького і сказав, що 13 серпня приїдуть спеціалісти з сільгосптехніки піднімати надмогильну плиту”⁶⁷.

Здавалося б, справа добігала до позитивного вирішення, аж раптом партійно-державне керівництво кардинально змінило своє рішення.

- 40 -

12.8.70 (середа)

Приїжджала в Суботів 3-й секретар (по пропаганді) Чигиринського райкому партії тов. Осипенко Людмила Захарівна. Вона сказала, що зв'язалась з ^{третьім} секретарем Черкаського обкому партії т. О. Л. Сташенком, який повідомив їй про те, що розкриття захоронення Б. Хмельницького не можна розпочинати доти, поки на це не дасть дозвіл ^{Відділ пропаганди} ЦК КПУ.

Запис у щоденнику археолога Р. Юри. 12 серпня 1970 р.

Роман Юра: “Приїжджав у Суботів 3 секретар (по пропаганді) Чигиринського райкому партії тов. Осипенко Людмила Захарівна. Вона сказала, що зв'язалась з третім секретарем Черкаського обкому партії т. О. Л. Сташенком, який повідомив їй про те, що розкриття захоронення Б. Хмельницького не можна розпочинати доти, **поки на це не дасть дозвіл відділ пропаганди ЦК КПУ**”⁶⁸. Р. Юрі так і не вдалося добитися дозволу відсунути плиту надгробка, аби дослідити ґрунт під нею.

Варто зазначити, що з перших днів розкопок, це спеціально зазначав у своєму щоденнику Роман Юра, перший секретар Чигиринського райкому партії О. М. Дубовий всіляко підтримував археологів, навіть намагався добути додаткові асигнування на подальше проведення досліджень. Однак він виявився безсилим у ситуації, що розвивалася далі.

18 серпня 1970 р. під час телефонної розмови завідувач відділу археології слов'ян Інституту археології В. Д. Баран повідомив Р. Юру, що після 24 серпня до Суботова мають приїхати члени республіканської комісії, які у даний час беруть участь у роботі XIII Міжнародно-

го конгресу історичних наук⁶⁹. До 3 вересня члени експедиції очікували приїзду обіцяної комісії, однак Р. Юра отримав від свого керівництва наказ повертатися до Києва. Було прийнято рішення продовжити розкопки у храмі з метою дослідження усієї його площі, щоб наступного року отримати можливість розпочати реставрацію пам'ятки. Проте до створення комісії і її приїзду в Суботів можливе місце поховання Богдана Хмельницького вирішили не досліджувати⁷⁰. Для пришвидшення роботи археологів Суботівський загін було перетворено у Слов'янську експедицію, керівником якої, поки що, залишили Романа Юру, та яка мала працювати з 8 вересня по 7 жовтня 1970 р. Цього разу розкопки локалізувалися у вівтарній частині Іллінської церкви.

У звіті Р. Юри, на думку відомого українського геофізика Ксенії Бондар, знаходиться “непряме підтвердження наявності вхідного тунелю до склепу”. Фахівець зазначає, що фундаментна плита південної колони, яка підтримує хори, виявилася зміщеною на 20 см на північ і на 9 см на схід. “це могло статися в разі існування порожнечі між колонами — вхідного тунелю”⁷¹.

Ксенія Бондар: “Таким чином, обстеження у 2019 р. Іллінської церкви в Суботові георадарним методом показало наявність підземної споруди у центральній частині нави. Глибина до стелі становить 2,40 м, висота від підлоги до стелі — 1,6 м, площа по підлозі — 3,0×2,0 м. Похилий вхідний тунель, імовірно, розташовується у західній частині нави біля входу до церкви. Передбачається, що споруда повністю засипана ґрунтом. Об'єкт побудований підземним способом, він розташовується під розко-

пом Р. Юри 1970 року. Результати геофізичної інтерпретації підтверджені перевірочним бурінням, в ході якого у товщі ґрунтів виявлена зона розущільнення, що відповідає засипці об'єкта. Не виключено, що виявлена підземна споруда є склепом-усипальницею гетьмана України Богдана Хмельницького, про наявність якого згадується у Метриці Іллінської церкви від 1888 р.

Чому ж Роман Юра не віднайшов цієї споруди у 1970 р., адже він проводив розкопки саме у вказаному місці? Його розкоп № 1 сягав глибини 1,77 м і не виявив вторгнення в культурний шар з поверхні. Дослідник зупинив розкопки, пройшовши всі культурні нашарування і заглибившись у материковий ґрунт. Перекриття ж склепу міститься на глибині 2,40 м безпосередньо під розкопом, об'єкт вирізаний у материковому лесовидному суглинку⁷².

Роман Юра міг зробити сенсаційне відкриття у 1970 р. Але йому не вдалось цього зробити. І чомусь висновки у офіційному звіті досить стримані. До сьогодні ніхто з дослідників не знайшов логічного пояснення, **чому Р. Юрі не дозволили наступного року проводити дослідження у Іллінській церкві не лише керівником експедиції, а навіть її членом.** Чому керівником Суботівської середньовічної експедиції Інституту археології АН УРСР було призначено Павла Андрійовича Горішнього. З приводу зазначеного вище наведемо нижче думку багаторічного фахового дослідника історії Іллінської церкви в Суботові Надії Кукси.

Надія Кукса: “Незаперечним є те, що виявлені загоном за два дні розкопок три поховання не на жарт стурбували чиновників відповідних структур, які запанікували,

можливо тому, що з'явилася загроза віднайдення у храмі знахідок, які поставили б під сумнів основну ідеологічну доктрину, що панувала уже більш, ніж три століття. Не виключено, що про реальний стан справ було відомо і Петру Шелесту, тим більше, що він міг мати і особисту зацікавленість у проведенні досліджень, адже наявна інформація про його походження з козацького роду, можливо навіть отамана Йосипа Шелеста — ініціатора Коліївщини у Холодному Яру! Цілком можливо, що ті маніпулювання із переміщенням символічного надгробка були викликані саме цими обставинами: не заборонили категорично відразу, а обіцяли розібратися, зволікали з приїздом комісії, якої так і не дочекалися, тому що увесь час ішла кулуарна боротьба, і перемогли в результаті ревні захисники пануючої доктрини!"

“Якщо порівняти щоденник і звіт Р. Юри, то у звіті основний акцент зроблено на розкопках на Замчищі. Про хід і результати розкопок у храмі інформація подається стисло, без зайвих деталей. **Навіть коли співставити завдання експедиції, висвітлені Р. Юрою на початку щоденника і у звіті, то вони мають розбіжності!** Більше того, з виявленням поховань у храмі, він називає місце біля південної стіни храму не інакше, як місцем по-

Відома українська дослідниця історії Іллінської церкви в Суботові **Надія Кукса**

ховання Богдана Хмельницького. Причому, робить це неодноразово. У звіті цього вже не бачимо. І, напевно, не тільки тому, що Р.Юра поставив під сумнів своє припущення...”⁷³.

Тепер щодо археолога Павла Андрійовича Горішнього і його “сенсаційних” результатів розкопок у 1971 р., які так захищає у

згаданій нами публікації Т.Таїрова-Яковлева. Розкопки проводилися на площах, що не досліджувалися у 1970 р., зокрема біля північної і південної стін, поблизу вівтаря та в центральній частині Іллінської церкви. Принагідно, нам видається дивним той факт, що, наприклад, у центральній частині храму виявлено залишки дубової підлоги, яка, за звітом, непогано збереглася, у той час як Р.Юра зазначав, що неможливо з’ясувати, з якого матеріалу була первісна підлога. Було розбито ділянку для розкопу між вівтарем та напівколоною під південною стіною розмірами 4,10 х 2,5 м, орієнтованого зі сходу на захід⁷⁴. У розкопі № 3 на глибині 2 м було розчищено контури в лесі, а потім і самому розмірами 2,3×0,7 м. Поруч було знайдено уламок — можливо, надгробної плити та обгорілу дошку, шматок матерії та фрагмент кістки з людського ребра. Також слід зазначити, що поряд у фундаменті є два проломи. Саме ця яма і була інтерпретована керівником експеди-

**Археолог
Павло Горішній
(1928 – 2018)**

ції П. Горішнім як розорена могила Б. Хмельницького. На його думку, грабіжники проникли у могилу й витягли труну через пролом у фундаменті⁷⁵.

Розкопки 1971 р., на нашу думку, можливо й свідомо були спрямовані на підтвердження свідчень, зафіксованих у літописі гадяцького полковника

Проломи у фундаменті храму, через які, на думку П. Горішнього, було витягнуто домовину з останками Богдана Хмельницького. Фото зі звіту експедиції 1971 р.

Григорія Грабянки та Чернігівського літопису про напад на Суботів польсько-шляхетських військ на чолі з Стефаном Чарнецьким у 1664 р. та знищення домовин з тілами Богдана Хмельницького і його сина Тимоша. До речі, авторитетним дослідником біографії гетьмана І. Крип'якевичем ще у радянські часи ці літописні свідчення ставилися під сумнів. Оскільки на сьогодні ні польськими, ні українськими істориками не віднайдено автентичних джерел, які б підтверджували літописне свідчення про осквернення усипальниці Богдана Хмельницького в Суботові у 1664 р., то очевидно, що такої події не відбувалося, а це була вигадана у більш пізній час історична легенда. До речі, цієї думки притримується на сьогодні і російська історик Т. Таїрова-Яковлева.

Тетяна Таїрова-Яковлева: *“легенда про те, що С. Чарнецький викинув із могили останки Богдана і Тимоша Хмельницьких не підтверджується тогочасними польськими, українськими, російськими джерелами”⁷⁶.*

Враховуючи те, що у 1971 р. розкопки в Іллінській церкві в Суботові вели *“відомі археологи”*, які працювали *“на високому професійному рівні”⁷⁷*, нам чомусь **не зрозуміло, як можна було висунути версію, на основі ніби проломів у фундаменті церкви, через які, на думку П. Горішнього, було витягнуто домовину з останками Богдана Хмельницького, не провівши для підтвердження свого висновку дослідження із зовнішнього боку споруди!** Принаймні у звіті П. Горішнього про це не говориться. Водночас зовнішній вихід вентиляційного каналу, виявленого Р. Юрою у вівтарній частині церкви у 1970 р., було досліджено повніс-

ттю. **Зауважимо, що експедиція П. Горішнього працювала у Суботові, як зазначено у звіті, з 2 червня по 20 липня, і пояснення, що забракло часу, звучатимуть непереконливо.**

У 2019 р. в Державній науковій архітектурно-будівельній бібліотеці ім. В. Заболотного геофізик Ксенія Бондар натрапила на репродукційну копію метрики Іллінської церкви (для довідки: оригінали зберігаються у Санкт-Петербурзі), яку склав у жовтні 1888 р. вчитель Медведівської церковно-приходської школи Олексій Татаров. У цій метриці в розділі “Наружные части церкви” чітко записано, що праворуч церкви біля середньої колони, ближче до заходу, **є склеп Зиновія Богдана Хмельницького та його сина Тимоша**, закиданий будівельним сміттям під час перебудови церкви. Подаємо нижче мовою оригіналу цей текст з метрики.

Олексій Татаров: “Церковь построена в форме квадрата и имеет один этаж. Над самой средней частью храма устроен чердак очень высокий, пол которого по своей форме соответствует сводам церкви. С правой стороны церкви около средней колонны немного к западу находится **склеп Зиновия Богдана Хмельницкого и его сына Тимофея**, забросанный мусором во время перестройки церкви”. “Стены храма выложены сплошной кладкою... Стены храма в общем имеют свой прежний вид; в 1869 г. они были оштукатурены как внутри, так и снаружи. В западной стене есть два прохода, один на хоры, а другой с хор на чердак. Толщина стен 2 аршина 10 вершков”⁷⁸.

МЕТРИКА

для полученія вѣрныхъ свѣдѣній о древне - православныхъ храмовъ

Вожіихъ, зданій и художественныхъ предметовъ.

С.Субботова Чигиринскаго уѣзда Киевской губернии

—оформлено—

Вопросы:

Отвѣты:

I. Исторія церквей, монастырей и ихъ мѣстоположеніе.

1) Во имя какого святаго монастырь или церковь описываемая?

Описываемая церковь освящена в честь Святого пророка Иліи (христовъ день 20-го мая).

2) Если описывается монастырь, то сколько въ немъ церквей и другихъ зданій? (Каменные постройки до 1764-го, а деревянные до 1764-го года, считать отдельно.)

II. Наружныя части церкви.

3) Церковь построена разносторонникъ-ли крестомъ, или квадратная, или круглая, или столпообразная какъ бабникъ, въ 4 или 8 гранныхъ сторонахъ? Церковь одноэтажная, или двухъ-этажная? Оба этажа занятии церквями, или нижній заключаетъ въ себя погреба, выходы, усыпальницы со склепами? Какъ занисаны въ гѣтти-схъ деревенныя церкви? Кѣтски или вѣрѣтъ-шатровыя?

Церковь построена в форме квадрата и имѣетъ одинъ этажъ. Надъ самой средней частью храма устроенъ чердакъ очень высокій, полъ котораго по своей формѣ соответствуетъ сводамъ церкви. С правой стороны церкви около средней колонны немного къ западу находится сѣнecъ Зяновія Богдана Амелъницкаго и его сына Тимофея, заброшенный кузоромъ во время перестройки церкви.

Метрика Іллінської церкви.

Складена у жовтні 1888 р. вчителем Медведівської церковно-приходської школи Олексієм Татаровим.

Фото з видання: Пам'ятки України. Національна спадщина. –

2020. – №1 – 3. – С. 66

Беручи до уваги наведену вище значну кількість прямих і непрямих свідчень, із певним ступенем достовірності можемо припустити, що тіло Тимоша Хмельницького могло певний час знаходитися саме у дерев'яній, на той час новозбудованій (чи нововідбудованій?) Михайлівській церкві, як зазначає у своєму щоденнику Павло Алеппський. Але тут є і певні нюанси: в цей час новозбудованою була саме Іллінська церква, а Михайлівська — відбудована. На цьому факті концентрує свою увагу також і Йосип Ролле.

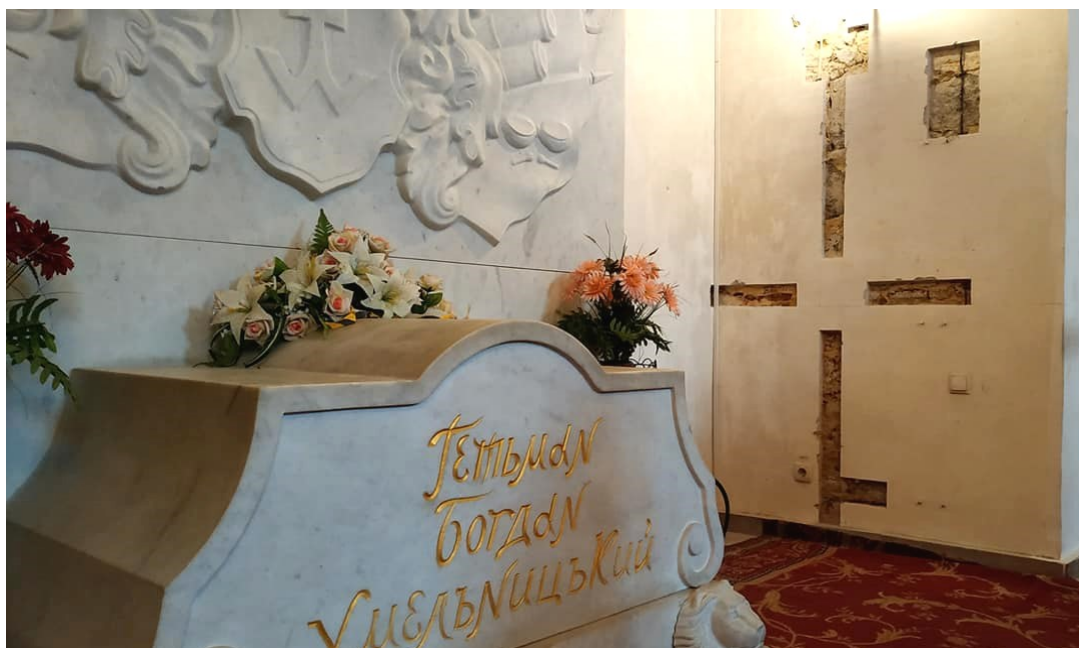
У своїй статті, в якій російська історик Т. Таїрова-Яковлева висуває версію про поховання Богдана і Тимоша Хмельницьких у дерев'яній Михайлівській церкві, вона також коментує згадану вище метрику Іллінської церкви, яку склав у жовтні 1888 р. Олексій Татаров.

Тетяна Таїрова-Яковлева: *“Дуже важливо, що саме у другому розділі метрики, означеному як «Зовнішні частини церкви», О. Татаров написав: “Із правої сторони церкви біля середньої колони трохи на захід знаходиться склеп Зиновія Богдана Хмельницького та його сина Тимоша, закиданий сміттям під час перебудови церкви”. У тому ж розділі він зазначив: “Зовнішні стіни храму рівні (не беручи до уваги заглиблень, зроблених у них, на зразок вікон). По боках стін знаходяться рівні колони, висота їх 11 аршинів і ширина 2 аршини 4 вершки”⁷⁹.*

На нашу думку, дуже сумнівною є теза О. Татарова відносно того, що склеп Богдана Хмельницького та його сина Тимоша був закиданий сміттям під час перебудови церкви. Посилаючись на це джерело, Т. Таїрова-Яковлева чомусь (?) робить висно-

вок, що “...гаданий вхід до склепу був поза церквою. На думку О. Татарова, його закидали сміттям під час реконструкції 1855 р. Таке зневажливе ставлення до місця, де справді знаходилася б могила великого гетьмана, уже наводить на певні сумніви”⁸⁰. Із згаданого нами вище абзацу статті Т. Таїрової-Яковлевої цей її висновок вочевидь не впливає. Тут перед нами постає запитання: чому ж тоді фундатор Української козацької держави, який помер у розквіті своєї слави, **був похований не в алтарі, а на узбіччі “поза церквою”**, як це констатує російський історик.

На завершення хочемо констатувати, що, **на наш погляд, сьогодні перспективними видаються пошуки місця поховання Богдана Хмельницького та його сина Тимоша саме під Іллінською церквою в Суботові**. Враховуючи сучасні наукові гіпотези українських вчених, які базуються на виявленні у 2019 р. аномалій всередині Іллінської церкви, найбільш правильним і доцільним було б розробити і затвердити на державному рівні комплексну Програму всебічного наукового дослідження пам’ятки національного значення Іллінської церкви в селі Суботів Чигиринського району Черкаської області на предмет підтвердження чи спростування можливого поховання в цій церкві на глибині від 4 метрів і нижче великого українського державотворця, гетьмана України Богдана Хмельницького та його сина Тимоша. В разі непідтвердження цієї гіпотези, вже потім, доцільно було б розробити наступну програму по дослідженню локацій колишньої Михайлівської церкви в Суботові на предмет зазначених поховань.

**Іллінська церква в Суботіві. Символічний надгробок на
місці ймовірного поховання Богдана Хмельницького.
Світлина автора. 2020 р.**

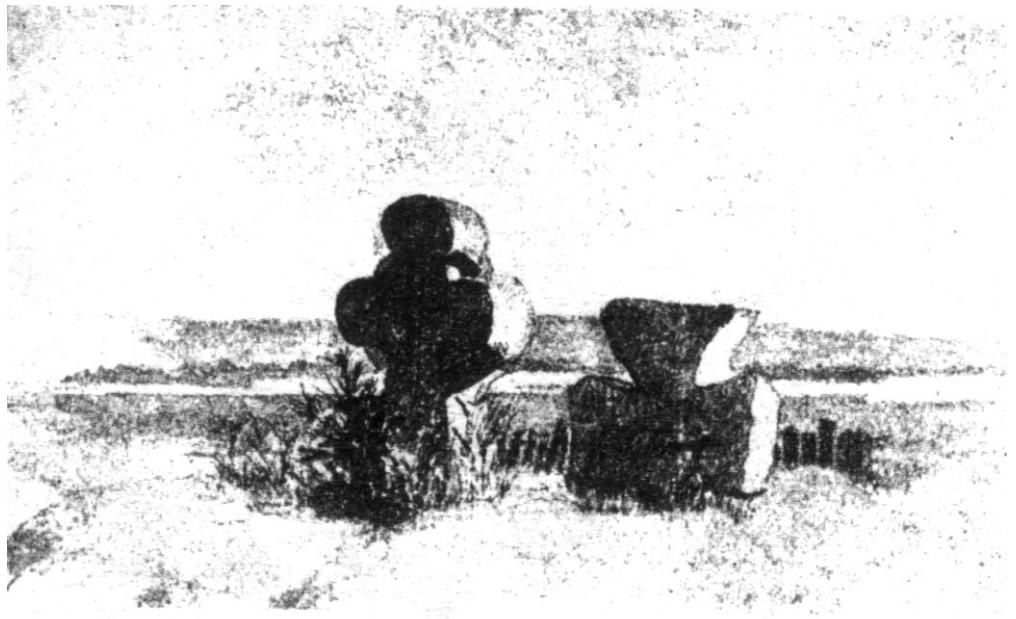
ПРОБЛЕМНЕ ПИТАННЯ:

**ЧИ ЗНИЩИВ У 1664 РОЦІ ПОЛЬСЬКИЙ
КАРАЛЬНИЙ ЗАГІН СТЕФАНА
ЧАРНЕЦЬКОГО ТІЛО ТИМОША
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, І В ЯКІЙ САМЕ
ЦЕРКВІ, ЯКЩО ТАКА ПОДІЯ МАЛА
МІСЦЕ?**

**“ПРИХОВАНА ІСТОРІЯ”:
КОРСУНСЬКА ТРАГЕДІЯ 1655 Р.
ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ЦІКАВИХ
ВИСНОВКІВ**

Сучасні фахові дослідження українських вчених, зокрема доктора історичних наук, провідного наукового співробітника Інституту історії України НАН України, директора Науково-дослідного інституту козацтва Тараса Чухліба, проведені у польських архівах і бібліотеках, **не підтверджують факту нападу Стефана Чарнецького на Суботів у 1664 р. та здійснення наруги над прахом гетьмана Богдана Хмельницького і його сина.** А тому можемо припустити, що у Літопис Григорія Грабянки, та й у Чернігівський літопис, могла бути свідомо (?), за чиєюсь вказівкою, чи й несвідомо, внесена вигадана інформація про напад карального загону на Суботів і сплюндрування могил Богдана і Тимоша Хмельницьких, що на століття збило дослідників з правильного напрямку пошуків місця поховання великого

Суботівські хрести. Малюнок Тараса Шевченка

(“в першій половині XIX ст. про хрест що з лівого боку оповідано, що під ним поховано кости Богданові, як їх Поляки викинули з церкви”). Малюнок і текст мовою оригіналу взято з книги: Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ – Львів, 1913. – С. 320

державотворця України й запустило в інформаційний простір неправдиві, на нашу думку, відомості, які використовувало у своїх дослідженнях не одне покоління істориків. Цієї версії притримується і автор даної книги¹.

Науковці на сьогодні припускають, що **згадки про плюндрування поховання гетьмана — історична легенда радянської історіографії**, яка мала на меті демонізацію поляків і знищення пам'яті українського народу про козаччину, героїв Національної революції середини XVII ст.²

Викидання тіл Богдана Хмельницького та його сина Тимоша не підтверджується документами і не вважається достовірним — саме на цьому акцентують увагу відомі українські історики Іван Крип'якевич, Валерій Смолій і Валерій Степанков³.

Автор цього видання також із застереженням ставиться до версії наруги над могилою Богдана Хмельницького у 1664 р. і вважає її історичним вимислом із певною метою⁴. Скептично дивиться на цю версію й сучасний львівський історик Т. Барабаш.

Тарас Барабаш: *“По-перше тому, що навіть у ті воєнні часи існував неписаний кодекс військової етики, за яким, до прикладу, не вбивали (за нечастим випадком) тих, хто складав зброю під час битви, і давали можливість викупити себе з полону. Більше того, після битви ховали не тільки загиблих зі свого табору, але й з табору супротивника, віддаючи їм належну шану. По-друге, незважаючи на загальноприйняті для того часу руйнування та спалення захоплених міст, сіл, фортець, поки не знайдені свідчення про знищення кладовищ або цілеспрямовану наругу над могилами. Чарнецький мав би*

дотримуватись неписаного військового кодексу, за яким він міг би пограбувати та спалити хутір і замок, але на-вряд чи вчинив наругу над могилою гетьмана і його сина. Також сумнівно, що Чарнецький мав особисту образу на гетьмана. Так, Богдан Хмельницький свого часу полонив його під Жовтими водами, але згодом відпустив до Чигирина без будь-якої кривди, образ і за традицією надав можливість відкупитись від полону”⁵.

8 липня 2019 р. в Інституті історії України НАН України у Києві відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція “Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан”, на якій, до речі, були присутні представники авторитетних наукових та громадських кіл держави, зокрема, Президент України у 2005–2010 рр. Віктор Ющенко і директор Інституту історії України Валерій Смолій⁶.

У своєму “Зверненні до української громадськості та Міністерства культури України” (проект звернення готував організатор конференції, відомий український історик Тарас Чухліб, який, до речі, і виголосив у своїй доповіді на конференції ті головні висновки, які зараз ми наводимо нижче та які були включені у згадане звернення⁷, учасники конференції зазначили наступне: “На сьогодні ні польськими, ні українськими істориками не віднайдено автентичних джерел, які б підтверджували легендарно-літописне свідчення про осквернення усипальниці Богдана Хмельницького в Суботові у 1664 році. У війську “злого генія” козацької України, польського гетьмана Стефана Чарнецького, яке увійшло весною 1664 року для захоплення Правобережжя, служив ротмістром Ян Флоріан Дробиш-Тушинський. Він залишив гру-

Український історик Тарас Чухліб.

Черкаський державний технологічний університет. Міжнародний онлайн круглий стіл “Відроджуємо усипальницю засновника Української держави Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у Суботіві”.

28 грудня 2020 р.

нтовний рукописний щоденник, де детально описав усі тогочасні події, але нічого не згадував про напад на Суботів і викидання праху Богдана Хмельницького та його сина Тимоша. Якби це насправді відбулося, то хіба б таку мега-новину не занотував цей сучасник? Нічого немає про дану подію і в “Клімактерах” Веспасіана Коховського і щоденникових записах ще одного очевидця — шляхтича Миколая Йеміловського. Мало того, сам Стефан Чарнецький нічого не згадує про це у своїх тогочасних листах-звітах до короля. То звідки Літопис Грабянки та Чернігівський літопис, які були написані на початку XVIII століття, тобто через 50-60 років після самої події, черпають свої повідомлення про згадувані обставини? Чи взагалі Стефан Чарнецький викидав прах Великого Бог-

дана “на попелище”? Очевидно, що такої події не відбувалося, а це була вигадана у більш пізній час історична легенда”⁸.

Знаючи на сьогодні про те, що факт наруги над прахом Богдана Хмельницького та його сина Тимоша є, найвірогідніше, гарним історичним фейком, ми все ж проаналізували наявні в нашому розпорядженні джерела на предмет фіксації у них даних про викидання тіла Тимоша Хмельницького у 1664 р. з домовини. Нам тут цікаво було проаналізувати, хто і яку інформацію

подавав щодо місця, з якого було викидання тіла.

З цього приводу маємо наступне.

“1664 р. ... Того жь року, Чернецький зь жолнѣрами своїми, въ постѣ великий, въ середу першого тиждня, о вечерней годинѣ, пришель до Чигирина и облѣгль Сѣрка въ Бужинѣ, а Сѣрко на самый день Воскресенія Христова, вышедши зь своїми козаками зь замочку, инсперате вдарилъ на ляхи и много ихъ постиналъ и покололъ; и пошолъ въ поля чрезъ Медведовку

Стефан Чарнецький.

Художник Бродеро Матісен. 1659 р.

волно, а Чарнецькій Бужинь и Суботовъ спалилъ и тамъ въ Суботовѣ тѣло **старого Хмельницького и Тимоша сына его**, которого подъ Сочавою забито, казаль съ гробовъ **въ rynku** выкинути на пепелище. Суботовъ тогды былъ пустъ, а псовъ съ Чигирина, зъ Суботова и зъ иншихъ пустыхъ мѣстъ українскихъ, великое мнозство было, которыи чередами ходячи, не только мертвыхъ трупы бѣли, але и живымъ людемъ шкодили; а Чернецький, набравши скарбовъ и гарматъ, вышолъ съ Чигирина, для того же и самъ Тетера, гетманъ, съ Чигиринадо Полци выражался; тылко Хлопицкій зъ ляхами въ Чигирин бѣзостался”, — такі відомості про наругу над прахом Богдана і Тимоша Хмельницьких у 1664 р. подає **Чернігівський літопис**⁹.

Літопис гадяцького полковника **Григорія Грабянки** фіксує: “В той же рік воєвода руський Чернецький обліг у Бужині кошового війська запорізького Сірка. Та Сірко на сьомий день світлого воскресіння господнього вирвався з замку, перебив силу ляхів та, прорвавши з військом облогу, пішов у степ. Тоді Чарнецький спалив Бужин та Суботів, **а тіла Богдана Хмельницького та його сина Тимоша** повикидав з домовин”¹⁰.

“Даремно було б тепер шукати у Суботові останків великого Гетьмана! Хоча церков стоїть і досі, та, — як подає у своєму дослідженні **Микола Аркас**, — у 1664 році Поляки, під проводом Чарнецького, захопили на якийсь час Суботів, і Чарнецький той звелів викинути з домовини кістки ненависного Полякам Хмельницького, що так завзято боровся за волю народу Українського”¹¹.

Цікавою є інформація про викидання тіла з домовини Богдана Хмельницького у 1664 р., яку наводить “Істо-

рія Русів”. І ось тут для нас цікавим є наступне: невідомий автор пише, що кістки спалили разом з церквою та монастирем. Цитуємо.

“Історія Русів”: *“Але те вже певне, що на сьомий рік по його смерті, як упали були в Задніпровську Малоросію Турецькі війська з Султаном їхнім Нурадином, Поляки, що з ними злучилися, напавши на містечко Суботів, зруйнували його дощенту, і кості Хмельницького, викопавши з гробу, спалили разом із церквою та монастирем тамтешнім, і тим скінчили варварську свою і підлу над мертвим помсту”¹².*

І ось тут може мова іти (як гіпотеза!) й про Михайлівську церкву, адже вона була деревяна, і могла згоріти, на відміну від кам’яної Іллінської церкви. Про монастир, що був поряд, нам відомості не відомі. Це тема окремого дослідження.

Михайло Максимович у своєму дослідженні фіксує щодо цього випадку наступне: *“На седьмом году после Богдана, когда Ян Казимир, оманувший царя Алексея договором Виленским, проходил войной от Днепра вверх по Десне, воевода его, Чарнецкий, опустошая Чигиринское староство, не пощадил и костей Богдановых в гробнице церковной... “А Чарнецкий (говорит Черниговская летопись), Бужин и Суботов спалил, и там в Суботове, **тело старого Хмельницкого и Тимоша, сына его**, забитого под Сочавою, казал **с гробов (с церкви, що в рынку)** выкинути на попелище”¹³.*

Лаврентій Похилевич в своїй книзі, виданій у 1864 р., з приводу праху Тимоша Хмельницького пише наступне: *“Каждый русский путешественник, которого случай приведет в эту убогую церковь, пусть поклонится*

с благовением месту за столбом с южной стороны, близ выхода из церкви. **Здесь короткое время покоились бранные остатки великого Богдана и сына его Тимофея**, под мраморным памятником, с приличными надписями, пока святотатственная рука злодея, к стыду власти, которой он служил, не извлекла их оттуда, чтобы наругаться над прахом того, кто при жизни своей, до самых оснований поколебал искусственное здание езуитского государства. Мраморный памятник и надписи уничтожены Чарнецким доселе не восстановлены”¹⁴.

Іван Крип’якевич з цього приводу пише: “Невідомо, чи труна Богдана Хмельницького залишалася на місці поховання. У “Чернігівському літописі” XVIII ст. було вміщено відомості, що 1664 р., коли польсько-шляхетські війська захопили Чигирин, за наказом Стефана Чарнецького **тіло Богдана і тіло його сина Тимоша** були видобуті і викинуті з домовини”¹⁵.

Валерій Смолій і Валерій Степанков у 1995 р. у своєму фундаментальному виданні зазначали: “На жаль, історична наука ще неспроможна відповісти на запитання про місцезнаходження праху великого гетьмана. За Чернігівським літописом, у 1664 р. С. Чарнецький спалив Суботів **і наказав дістати тіла Б. Хмельницького та його старшого сина Тимоша з трун й викинути на попелище**. Проаналізувавши цю версію, І. Крип’якевич дійшов висновку про її недостовірність”¹⁶.

Проаналізувавши ряд надрукованих у свій час досліджень, присвячених життєвому шляху гетьмана Богдана Хмельницького, констатуємо наступне. Проаналізовані нами праці таких дослідників, як М. Аркас, М. Костомаров, М. Максимович, Л. Похилевич,

М. Грушевський, І. Крип'якевич, В. Смолій і В. Степанков, подають інформацію про напад польсько-шляхетського загону Стефана Чарнецького на Суботів у 1664 р. і ймовірне здійснення наруги над могилою Богдана Хмельницького та його сина Тимоша, посиляючись виключно на Чернігівській літопис, який був надрукований у XVIII ст.

Завершуючи, констатуємо вже доведений історичний факт про те (а нам дає право так вважати значний масив опрацьованих нами джерел), що **Іллінська церква в Суботіві стала усипальницею в серпні 1657 р.** Адже саме в цей рік там відбулося літописно підтверджене, підкреслимо це, поховання керманича Української козацької держави Богдана Хмельницького. **Але тут же постає питання: а коли ж, де, і яким чином з'явилося тоді поховання в Іллінській церкві сина Богдана Хмельницького Тимоша, на що вказує ряд джерел?** Якщо навіть, припустимо, вірити Чернігівському літопису, то у 1664 р. з церкви були викинуті тіла і Богдана Хмельницького, і його сина Тимоша. Виходить, Тиміш був похований (чи перепохований) в новозбудованій на дату його смерті (15 вересня 1653 р.) Іллінській церкві.

Тут можна лише припустити, що поховання Тимоша Хмельницького відбулося, більш за все, таки у родинному склепі. А Богдана Хмельницького було, ймовірно, поховано біля сина поруч через чотири роки. А от у якій саме церкві — це питання на сьогодні, враховуючи письмове свідчення Павла Алеппського та інші джерела. З приводу перекладу твору П. Алеппського ми висловили своє бачення вище, то-

му тут ще раз не будемо на цьому акцентувати увагу. Але якщо припустити, що його гробівець там був, то домовину з тілом Тимоша могли згодом спокійно перенести у Іллінську церкву і, можливо, ще за життя Богдана Хмельницького. Цьому могла сприяти і **Корсунська трагедія 1655 р.**

У джерелознавстві є таке поняття, як “прихована історія”. Тут мається на увазі, що саме завдяки глибокому і вдумливому аналізу певних історичних подій можна прийти до певних цікавих висновків. Що ми маємо на увазі, в контексті нашого дослідження? У грудні 1655 р. у Корсуні трапилась трагічна історична подія. Під час відспівування відомого військового і державного діяча, одного “з найближчих соратників Б. Хмельницького”¹⁷ Івана Золотаренка у дерев’яній Миколаївській церкві трапилась пожежа, в якій згоріло і тіло Івана Золотаренка, і церква, і, що найстрашніше, живцем згоріло понад 400 людей. Свідком цієї трагедії особисто був сам гетьман України Богдан Хмельницький. Йому дивом вдалось врятуватись, оскільки на певний час він вийшов з дерев’яної церкви, і якраз за час його нетривалої відсутності трапилась ця страшна подія. До речі, **сестра Івана Золотаренка Ганна була третьою дружиною Богдана Хмельницького.**

Ось як про цю трагедію згадується у “Історії Русів”:

“Історія Русів”: *“...коли почався похорон у присутності численного народу й духовенства, то громовим ударом запалено церкву, і тіло вбитого разом із церквою згоріло на попіл. Причому трохи погоріло і людей із духовенства і народу, який стлумився біля дверей церковних і задихнувся від тісноти та вогню, чому багато сприяло*

те, що церковні двері були одні, так зроблені на взірець Католицьких церков”¹⁹.

Корсунська трагедія 1655 р., свідком якої був особисто сам Богдан Хмельницький, детально описана і М. Грушевським.

Михайло Грушевський: “...Самовидець оповідає, яка біда трапилася на похороні: “бо сам там був і набрався страху не малого”. Оповідання се належить до найбільш яскравих і літературних місць його літописи, і з огляду на його інтересні побутові подробиці, не можна його тут поминути; я навожу його в модернізованій парафразі.

“Тое тіло зіставало весь Филинів піст в Ніжині в церкві, а на останнім тижні попроваджено його до Корсуня. Перед святами туди його припровадивши, поставили в церков св. Николая за містом не ховаючи — а хочачи межи святами з тріумфом провадити відтіля в город до церкви Рождества Христового, збудованої від того ж Золотаренка. І так в самий день Рождества Христового в тій церкві св. Николая, де те тіло лежало на прибранім катафалку, священники ніжинські з протопопом своїм Максимом, ігуменом і дяконами двома — усіх дев’ять персон, зіставивши храм Рождества так хвалебний, пішли собором отпраувати службу божу до Св. Николая, де те тіло лежало. На той собор і дивовисько, а не так задля побоженства, множество народу зібралося, і по инших церквах вислухавши набожество,

Іван Золотаренко¹⁸

в ту церкву натискалося. А церква великая була, (але) заві-
яна, і тільки одні двері мала, а служба божя одправовалася
забавно (довго), з музикою співана. Уже скінчивши божест-
венну службу, як уже “Буди імя господнє” співали, ігумен ні-
жинський Діонисій, хочачи йти давати дару, звичаєм
чернечим хотів узяти на голову підкапок, котрий зіста-
вав у скарбниці або коморці, которая була прибудована в
олтарі на правім боці, маючи собі склепленіє з олтаря. І
так одчинивши двері бачить, що стіна загорілася. Зараз
ставши на царських вратах священник тої церкви крикне
на нарід: “Про-бі! церква горить!”. І так той нарід потис-
нувся до дверей і двері затлумили (зачинили) — так що сам
ніхто не міг вийти з церкви — аж кожного витягали.
**А тая скарбниця загорілася з неосторожности витрі-
куша (паламаря), що там свічки клав на полиці не за-
гасивши добре** — бо я сам на тебе дивився в тій скарбниці,
коли ще огонь не розширився був. Але, знати, що то особ-
ливий гнів божий був, що в скорім часі від такої малої річи
вся церква занялась і в однім згоріла квадранті, так що
люд не міг вийти, і згоріло в тій церкві людей живих 430 з
наддачею, два священники, рідні брати, в усіх апаратах як
служили — що на кілька тисяч коштували. І так замість
радісного празника мало хто знайшовся в тім місті, щоб
не оплакував своїх приятелів, що в такім скорім часі
страшною смертю погинули. Хто отця, хто матку, хто
сина, брата, сестру, доньку. Хто може виповісти такий
жаль, який там стався за малий час — так що все місто
смерділо від того трупу паленого”²⁰.

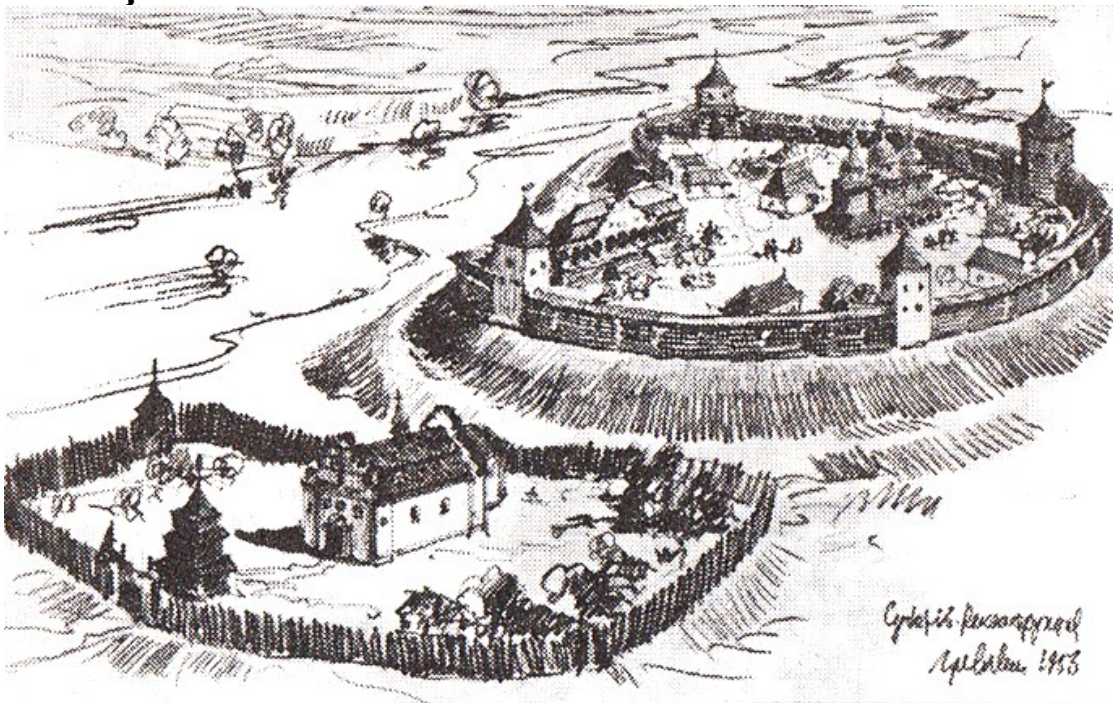
Описуючи цю трагічну історію, яка трапилась у Кор-
суні у 1655 р., Михайло Грушевський посилався на пи-
сьмові свідчення польського хроніста Йоахима Єрлича.

Михайло Грушевський: “Сю історію розповідає по своєму Єрлич: року Божого 1656 в Корсуню на Україні велике чудо-диво показалось. Там мешкав і здох (!) полковник назвиськом Золотаренко, швагер Хмельницького. По якімсь часі його хована, і на похороні був сам Хмель і інших розбійників полковників немало. Але як почали відправляти церемонію і службу божу, тоді піднявся огонь як стовп з олтаря, обхопив усіх, що були при богослуженню і попалив; згоріло цих розбійників більше 400 стиску. **Церква також згоріла разом з тілом**, але Хмельницький бувши господарем в домі небіжчика, свого швагра, на той час вийшов був з церкви, що зробити якісь розпорядження. Дуже тому люде дивувалися — а справді так сталося. Як і те також, що грім ударив на гробовець Тимошка, сина Хмельницького, того, що оженився був з донькою господаря волоського: ударив у склепінне і кости того розбійника розкидав”²¹.

Оскільки Богдан Хмельницький сам був свідком тієї страшної події у Корсуні, то він, очевидно, добре усвідомлював неперспективність поховань у дерев'яних церквах. Тут я повністю підтримую думку багаторічного дослідника історії Богданових церков у Суботові Н. Кукси.

Надія Кукса: “Логічно припустити, що якщо на час смерті гетьмана була споруджена церква Святого Пророка Іллі, то більш надійним місцем його вічного спочинку безперечно стала її кам'яна будівля з двометрової товщі стінами, ніж дерев'яна Свято-Михайлівська церква — споруда, хоч і нова, але нетривка і недовговічна. **Адже кожні 70 — 100 років дерев'яні храми потребували цілковитої перебудови, а у ті неспокійні часи могли були**

спалені. Про який вічний спокій тут може бути мова? Тим більше, ще досить свіжими були трагічні події 1655 р., що розгорнулися у Корсуні після смерті наказного гетьмана Івана Золотаренка, коли внаслідок пожежі у Миколаївському храмі загинула велика кількість людей, і згоріла домовина з тілом небіжчика. Частина джерел навіть вказує, що при цьому був присутнім сам гетьман і лише випадково не постраждав, бо якраз вийшов із храму. Хроніст Йоахим Єрлич, вороже налаштований проти Хмельниччини, описує ці події, принагідно зазначаючи, що “... грім ударив на гробовець Тимошка, сина Хмельницького,...ударив і кости того розбійника розкидав...”. Подібної інформації у літописах більше не знаходимо і вірити цьому не варто, проте... **Не виключено, що зі зведенням Свято-Іллінської церкви, під нею було перепоховано останки Тимоша уже після смерті Богдана або навіть ще і за його життя”²².**

Суботів у часи Богдана Хмельницького.

Реконструкція Г. Логвина. 1953 р.

**ПРОБЛЕМНЕ ПИТАННЯ:
БОРОТЬБА ЗА ПЕРШІСТЬ
ДВОХ СУБОТІВСЬКИХ ЦЕРКОВ.**

*о. Марко Грушевський як один з творців
легенд про Михайлівську церкву як місце
поховання Богдана Хмельницького
і його сина Тимоша*

Розпочнемо виклад матеріалу цитатою із статті російського історика Т. Таїрової-Яковлевої, яка запропонувала власну версію про поховання Богдана Хмельницького та його старшого сина Тимоша не у кам'яній Іллінській церкві, а саме у дерев'яній Михайлівській церкві.

Тетяна Таїрова-Яковлева: *“Історична пам'ять щодо могили Б. Хмельницького була відсутня вже на початок ХІХ ст. (що видно з праці Марка Грушевського), а можливо й у ХVІІІ ст. Це пов'язано з трагічною долею Правобережжя, яке пережило воєнне спустошення, два “згони” населення. Наприклад, у ХІХ ст. у Суботові не пам'ятали жодної (!) думи про гетьмана”¹.*

У цьому контексті наведемо наступні, досить цікаві, письмово підтверджені факти про “боротьбу” настоятелів двох суботівських церков у ХІХ ст. та не досить етичну поведінку священника Марка Грушевського. Поважаємо його як людину, яка зберегла багато цікавого народознавчого і фольклорного матеріалу з історії Чигиринщини, та, однак, не забуваємо, що у своїй, так би мовити, громадській діяльності він вдався до не зовсім тактовних вчинків.

Вже з ХІХ ст. почали розповсюджувати різні версії про те, що вірні козаки Богдана Хмельницького в день його похорону підмінили його тіло і похоронили в іншому місці. Одні гадають, що прах гетьмана поховали біля Іллінської церкви на погості (цвинтарі — В. Л.), інші — **що перенесли його і поховали в склепі під Михайлівською церквою в Суботові.** А доказів не було і досі немає. Тоді які ж причини спонукали до виникнення різних легенд і переказів? Цією проблемою наприкі-

нці ХХ ст. займався черкаський краєзнавець і музеєзнавець П. Соса.

Павло Соса: “Дослідження документів Черкаського обласного державного архіву, матеріали обласного краєзнавчого музею та різних історичних джерел показують, що ці легенди здебільшого народжувалися на Черкащині і, насамперед, у Чигирині та Суботові, можливо в навколишніх селах. **До цих легенд причетний і церковний літописець, священник Суботівської Михайлівської церкви Марко Грушевський.** Він прагнув перекреслити історичне значення Іллінської церкви і зробити славу своїй, Михайлівській. З цією метою він хотів переконати жителів Суботова спорудити на місці існуючої тоді дерев'яної Михайлівської церкви нову, кам'яну, а Іллінську церкву зовсім закрити і зробити з двох приходів — один, у новій Михайлівській церкві імені Богдана Хмельницького... спроба Марка Грушевського не мала успіху, і жителі Суботова його не підтримали. Незважаючи на провал свого задуму, церковний літописець, щоб захистити свої позиції, пішов на інший захід. **Він заявляє у своєму літопису, що Богдана Хмельницького поховано саме в Михайлівській церкві.** Це ствердження він записує як спогади від імені суботівського жителя Маркіяна Бердника. М. Грушевський у своєму літопису безпідставно описав, що начебто тут лежало тіло сина Богдана Тимоша. Посилаючись на М. Бердника, літописець стверджував, що в церкві було знайдено на глибині 2-х аршин, ще три покійники, а також декілька уламків кам'яної плити з словами: “Тисяча шестисотого року, мая 7 дня”.

Ось на підставі цих спогадів **М. Грушевський робить упереджені висновки: під Михайлівською церквою по-**

ховано Богдана Хмельницького і його сина Тимоша. Кам'яна плита з датою 1600 року начебто підтверджує, що Михайлівська церква була споруджена раніше Іллінської на 50 років. **До цього літописець додає ще й свої догадки про те, що не може бути, щоб козаки тіло свого гетьмана не поховали під Михайлівською церквою, а потім пустили чутку серед людей, що замість тіла Богдана поклали в могилу в Іллінській церкві простого покійника”².**

“З 1897 р. до 1910 р. настоятелем церкви Святого Архистратига Михайла в с. Суботів був о. Марко Грушевський — етнограф та фольклорист, ім'я якого впродовж довгих десятиліть було незаслужено забуте”³.

Марко Грушевський (збірка: “Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова”, розділ V “Деж Хмельницький старий похований?”): “А ми собі думаємо: чи вже в козаків нехопило товку догадатись, що такого, як Хмельницький, Ляхи і мертвого шукатимуть, щоб хоч на неживому попімститись? Не повинно, щоб козаки не догадливі були, та не обманили Ляхів, як вони се й уміли часто їм виробляти. Скоріше над усе, що козаки замість тіла Хмельницького у землю поклали другого мерця з простих козаків або що, а його на другім місці десь сховали, де сами тіко знали. Може, **як раз у**

Грушевський
Марко Федорович
(1865 – 1938)

дерев'яні батькові церкви, де й син його уже лежав і ніхто про се й доси не знав"⁴.

Марко Грушевський (збірка: "Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова", розділ IV "Мурованка таки церква", записано від Варивона Коцура "літ 80 рівно"): *"У людей тепер десять перемін на оден день. Твердого нічого не має. І яка їм віра, Господи! От дерев'яна Михайлівська церква ся не так на заваді їм. Не то, а ще й одстоюють її, як заходились були піп та благочинники усякі коло неї, щоб знищити її чисто — боялись двох парохвій у однім селі, то мужики наші не теї заспівали. Зараз у позови кинулись і одпозивали таки назад. Давности її не дали таки понизити. А вже як пустою була мурована церква, то нікому й думки не було її строїти і попів у неї просити. Дарма **що там же і Хміль старий похований був** — сеж уже знали всі, а у дерев'яній ніякого-ж сліду Хмельнищини немає. **Що у ній похований його старший син Тиміш, сього-ж не** знали, аж поки консисторія не прислала у волость, що він похований, і поки справді, як почали строїти її, не знайшли склепу й доломини у йому та поки Зотенко Захарко-Дон не одбив дверей у склепу та не зняв віка з домовини Тимошевої і не показав людям, що справди є його могила і він сам є там. А проте її одстояли таки і без його. І зарівнявши і засипавши склеп той, повкидали туди усе, що познаходили там, і кусок дверей, одбитих Захарком, уклали туди, засипали, затоптали і почали підвалини класти. Не то — й грошини не взяли з склепу того — усе то дорожили, щоб пам'ятки таки і на далі там позоставалися. Ся таки церква улюбленіша була і не була такою запущеною, як мурована. Мурована не приготувала так до себе людей"*⁵.

Досить активно у полеміку з приводу підтвердження чи спростування всього наведеного вище, тобто “проробленого” священником Марком Грушевським, включився священник Хрестовоздвиженського собору у Чигирині (з 1900 — 1937 рр.), член Чигиринського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, краєзнавець, збирач та дослідник старожитностей, просвітний та громадський діяч, який працював “по археології” ціле своє життя, людина з проукраїнським мисленням Олексій Автономович Єримович. 27 жовтня 1937 р. він був

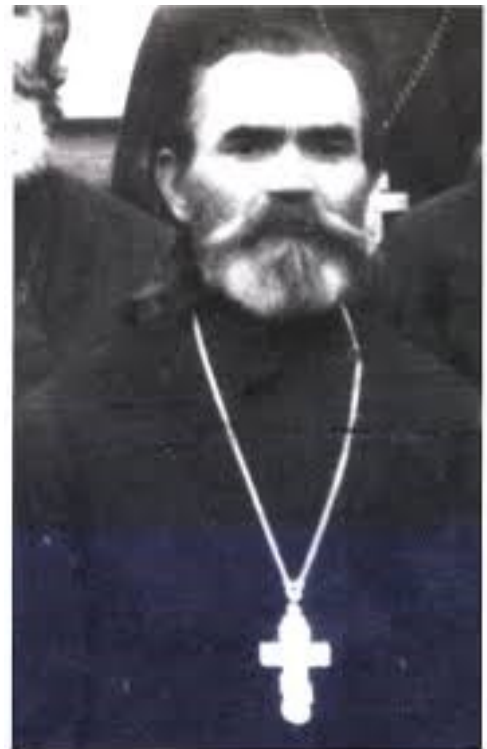

Олексій Єримович.
*30-ті рр. XX ст.
Світлина з фондів
НІКЗ “Чигирин”*

розстріляний у Черкасах за вироком трійки при Київському обласному управлінні НКВС за звинуваченням у членстві в чорносотенній організації та міфічних зв'язках із денікінською контррозвідкою. Всі ці вигадані енкаведистами звинувачення через 52 роки визнані безпідставними. Реабілітований у 1989 р. Кожного року О.Єримович по кілька тижнів проживав у Суботові та Новоселиці, проводячи археологічні пошуки та збираючи старожитності в прилеглих хуторах. Свою колекцію археологічних, палеонтологічних та історичних предметів

подарував “Просвіті”, але вона була пограбована під час нападу повстанців С. Коцура. Мав досить широкі знання з архітектури і військової справи, володів кількома мовами, вивчав праці М.Грушевського, М. Аркаса, П.Куліша. Коли 1922 р. Г.Стеллецький виступив у Чигирині зі своєю лекцією, у якій кістки, викопані в Суботові, визначив як фрагменти поховання Б.Хмельницького, отець Олексій Єримович відразу ж висловив думку щодо помилковості цих висновків. Науковці і сьогодні відзначають досить високий рівень його аргументації щодо спростування тверджень опонента. Велике значення у своїх дослідженнях О.Єримович приділяв історії, архітектурі, топографії сакральних споруд Чигиринщини. Характеризуючи його постать, варто зазначити, що отець Єримович належав до тієї верстви духовенства, представники якого в усі часи виділялися серед місцевого населення високим рівнем освіченості⁶.

Олексій Єримович у 1921 р. вирішив перевірити факти, які були наведені в так званому “Михайлівському літопису”, створеному Марком Грушевським. Йому вдалося застати ще в живих М.Бердника. Той, ознайомившись з текстом (церковного літопису), який

**Єримович.
Олексій Автономович
(1877 – 1937)**

зберігався в Михайлівській церкві, страшенно обурився і заявив, що отець Марко Грушевський надто зловживав його ім'ям. Для відродження істини він власноручно 4 грудня 1921 р. написав листа на ім'я священника Суботівської Михайлівської церкви Григорія Кривенка.

Нам вдалось розшукати і особисто ознайомитись з рукописом Олексія Єримовича, який нині зберігається у фондах Черкаського обласного краєзнавчого музею. Датований він, за часом надходження до музею, 1 січня 1936 р. Не встановленими залишаються на сьогодні обставини того, як цей рукопис потрапив до музею.

Фото титульного аркушу рукопису О. Єримовича та ряд сторінок із нього ми подаємо наприкінці цього розділу.

Олексій Єримович: (подаємо мовою оригіналу): *“Теперь, согласно своему обещанию, я ознакомлю вас, почтенное собрание, с тѣм, что действительно было тайной для профессора Стеллецкого, в то время, когда он, уверенный в существовании исторической тайны погребения Богдана, производил свое в 1921 году исследование в с. Субботовом и незнанием чего только и может быть объяснен целый ряд промахов и ошибок этого исследования⁷.*

Основав свое научное выяснение подленного места погребения Хмельницкаго **на сочиненных субботовским церковным летописцем о. Марком Грушевским летописных бреднях**, а главным образом, на записанных в этой летописи тѣм же о. Марком якобы показаніях землекопа Маркіана Бердніка, профессор Стеллецкий не обратил, очевидно, вниманія на то, что все эти

летописные сведенія, действительно наводящія на мысль о существованіи тайны Богдана, написаны **в летописи всего лишь в 1903 году, то есть, только 18 — 19 лет тому назад.**

Иначе он непременно навел бы справки о Маркіане Берднике и, узнавши, что последний жив, постарался бы повидаться и побеседовать с ним лично, как очевидцем тых могил знатных покойников, находящихся под Михайловської церковью, о которых говорится в церковной летописи.

Я, по крайней мере, поступил именно так. **Побывав 8 ноября 1921 года в день храмового праздника в Субботовской Михайловской церкви и узнав, что Маркіан Бердник еще жив и находится в церкви, я пригласил его после богослуженія в дом священника и там, в присутствии храмовых гостей, завел с ним беседу о Богдане и прочитал ему из церковной летописи записанные там о.Грушевским от его — Бердника имени и за его собственноручной подписью показанія относительно всего виденного им под. Михайловской церковцю во время земляных работ, так и его будто-бы Бердника соображеніям относительно погребенія субботовскими козаками подмененного Богдана под Ильинской церковью⁸.**

Бердник оказался далеко не старым, лѣтъ 60^{мб}, бодрым, очень толковым, развитым и розсудительным человеком, и, к тому же, прекрасным знатоком местных старинных преданій.

И надобно было видеть, как этот простой но честный человек **искренно возмущился**, когда подробно и непосредственно сам ознакомился с летописными

трусами о. Марка. В пространной беседе с нами о всем, виденном им во время земляных работ под зданием Михайловской церкви, Бердник выяснил нам, что субботовский церков. летописец **слишком бесцеремонно злоупотребил его** — Бердника — именем и в заключение предложил для восстановления истины письменно изложить все известное ему по этому делу.

Обещание свое Маркіан Бердник исполнил. 4 декабря 1921 года на имя приходского священника Субботовской Михайловской церкви о. Григорія Кривенка поступила от Маркіана нижеследующая пространная записка, от первого и до последнего слова написаная и подписаная Бердником собственноручно:

“Батюшкѣ о. Григорію Кривенку. Прошу Вас батюшка этот лист мой пришить до церковной летописи для того, чтобъ была правда.

Годов семнадцать, або восемнадцать тому назад Михайловської батюшка о. Марко Грушевский став до мене часто ходить и просыть чтобы я ему напысав про те, что я находив и бачыв колы копав канавы для фундамента новои теперешней церкви я ему написал и принес⁹. Отець Марко будто-бы з моего листа переписал у церковну летопись и дал мені подписать. Я не прочитавши подписал. **Теперь я узнал что в церковной летописи записано далеко не то, что я писал а прибавлено багато лишнего.** Так вот я для того, чтоб не вышло якоь брехни и заявляю Вам Батюшка опьять о том что я на самом деле видал коли копав канавы. Коли я копав канавы аршын на два от бывших стен старой церкви и по пречню канаву под иконостасом я перекопывал много могил в которых були кости. З сего видно что стара цер-

ква была построена на кладбище. Гробов не было были одни голи кости только у одной могилы на костях были остатки одежды и медный крестик но что мужчина что женщина ни по костях ни по остатках одежды нельзя было признать. Ни в одной могиле я не найшов и не бачив ни сабли ни шпир и ніякого другого оружія. Под церковю был каменный церковный погреб з выходом в сторону рызницы. Погреб видно служыв еще якийс стариший чем стара церква, потому что ни над выходом ни над самым погребом у полу старой церкви которую мы розбирали не было ни какой ляды и никакия доски не знимались. Не было также и ніякого другого ходу по пыд церковю до сего погребя. Стены сего погребя почти до самого дна мы разбирали для нового фундамента **и в самом погребе ни было и не могло буты ніякого гроба** бо вин був наполовину заваленый мусором щебнем и смитямь. **Никаких знаменитых покойников под церковью я не бачив. Про Тимоша я ничего не чув и написав о. Марку, бо про Тимоша у нас в сыли**¹⁰ **нихто з дидив и прадидив ничего не знали и неговорили де вин похороненый тоже не знают.**

Про самого же Богдана Хмельницкого у нас у Суботове съ древнего времени уси знают и говорят, що **вин построив Илинську церкву був похороненный під нею** и що поляки его выкопали з могилы и на перекресним шляху спалылы и выстрылилы с пушки на витер. Под жертвенником старой церкви мною был найден закладочный камень снадписью цифрами 1793 года и прописью — Ктитор Гребенюк, а под полом церкви был найден кусок надмогильной каменной плиты снадписью 1600 року мая 7 дня и там где одбито буква К. **Оце все, що я бачив и знаю, а те що в летописи говорил про знатных покойни-**

ков **про похорони под Михайловскою церквою Тимоша и самого Богдана, про якийсь гроб** у погребі, про те що пол спимался над погрибом про те що козаки вместо Богдана підставили полякам другого человека, которого ти вырылы з могилы и розстрилялы **то про це я и не пысав о. Марку и не говорыв, а все це выдуманно** тым, хто писав летопись. Що все це правда то в тому собственноручно подписуюсь, а того що написано в летописи не от мене а од других людей про Богдана про Тимоша и про церкви я в летописи своею подписью не подтверждал бо и не ручаюсь, що то правда. Села Субботова гражданин Маркьян А. Бердник. 1921 года 4го декабря”. Подлинная Записка Маркьяна Бердника вшита в церковную летопись и хранится при Субботовской Михайловской церкви¹¹.

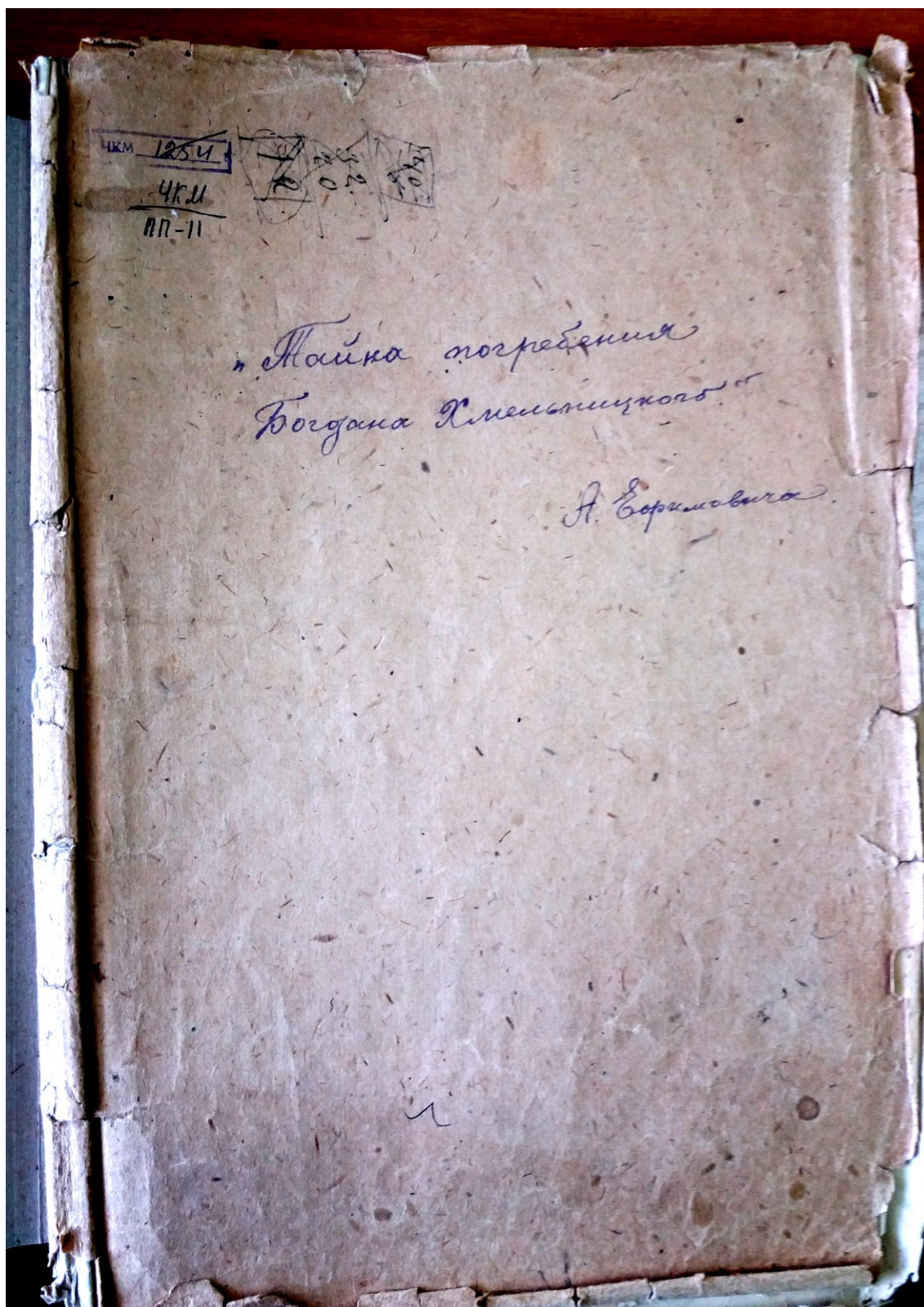
Інтригуючі, однак, м’яко кажучи, “суперечливі” (враховуючи все вище зазначене) відомості щодо поховань всередині Михайлівської церкви священник Марко Грушевський ще і надрукував у своїй збірці “Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова”. У третьому розділі збірки М. Грушевський наводить нібито записані ним спогади від суботянина Йвана Пушкаря (на якого, до речі, як джерело, посилається, вибудовуючи свою концепцію, Т. Таїрова-Яковлева), якому на той час було “літ багато, більш сотні” про цікаві подробиці, пов’язані з черговою відбудовою приміщення Михайлівської церкви.

Марко Грушевський: (збірка: “Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова”): “Михайлівську то ще батько Богданів строїв, кажуть. Бо як оце перестроювали її, то там видно було усе: на одвірках, на каміні під престолом написи були, коли, хто й за ким строїв і пере-

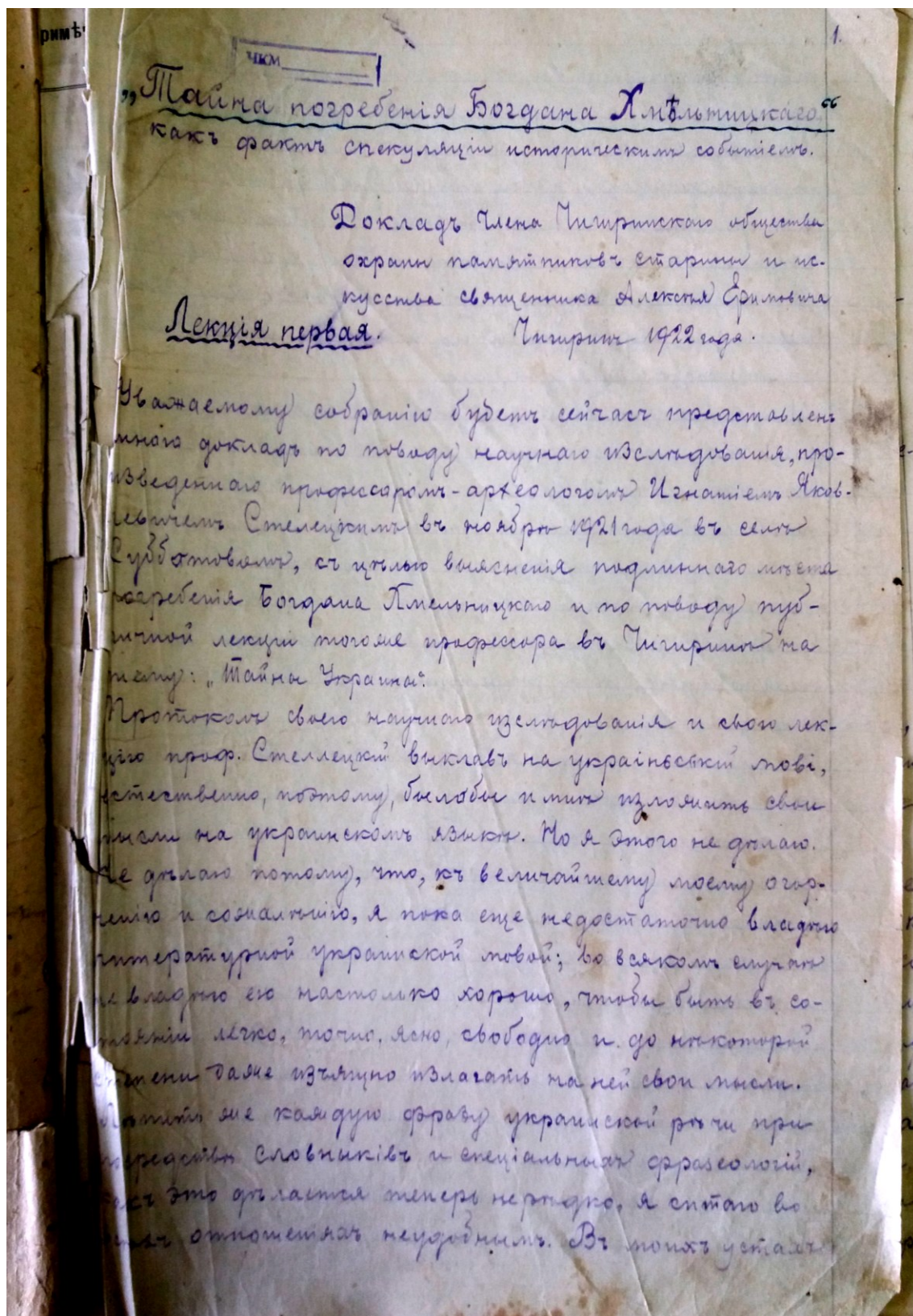
строював її. **Видко було, що й згоріла раз була. Це вже н'ята (церква — В.Л.) на цьому самому місці.** Як забив оце наостанці у її службу Дирдовський (священник — В.Л.), та мужики заходились позивати його до владики, якось сталося, що треба було її переносити на друге місце, та консисторія приписала, що не можна переносити, бо у її похований Тиміш, син Богданів. То через те й на цьому самому місці її лишили, і як перестроювали, довелося бачити, що під нею було. Громада не дала у низость повернути Михайла святого, не попустилась та й годі. Лякали, що й злидні зайдять людей, як строїтимуть наново її та пона потребуватимуть. А воно і не погіршало. Воно гіршає таки на щот вжитків, але воно гіршає не од цього. Се видко. Чи погірша, чи ні од сього, а два попи маємо і одправа йде у обох храмах — се бачимо”¹².

Принагідно зазначимо, що даний переказ побутує серед найстаріших мешканців Суботова дотепер, які вважають, що було виявлено поховання малолітнього сина Богдана, якого начебто насмерть засік Д. Чаплинський під час нападу у 1647 р. на хутір¹³.

Як бачимо, протистояння двох Богданових церков в Суботові, які, до речі, ще і стояли навпроти одна одної: одна на горі, а друга внизу — досить активно тривало, особливо у другій половині XIX ст. А це сприяло і штучній, на наш погляд, появі різного роду легенд і переказів, що стосувались поховання у тій чи іншій церкві Богдана і Тимоша Хмельницьких.

Рукопис **“Тайна погребенія Богдана Хмільницького: какъ фактъ спекуляції историческимъ событіемъ”** репресованого у 1937 р. краєзнавця, священника, члена Чигиринського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва Олексія Єримовича. Титульний аркуш

Рукопис **“Тайна погребенія Богдана Хмільницького: якъ фактъ спекуляції историческимъ событіємъ”** репресованого у 1937 р. краєзнавця, священника, члена Чигиринського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва Олексія Єримовича. – С. 1

Основат своє наукове (х) висноєне підписного по-
ста погребенія Хмільницького на сочиненні Сурбатов-
ским церковним потописен о. Марком Зрумевским
потописені бредні, а головним образом, на Записи-
ни в цій потописі потопис о. Марком Яков по-
казані Землесона Маркіана Бердника, професор
Стеллецкій не абрав, очевидно, вниманія на те, що
весь цій потописені свідчить, дійствительно напад-
ція на мысль о существованіи тайни Богдана, напи-
сани в потописі всего лишь в 1903 году, то есть, только
18-19 лет тому назад.

Иначе он непременно навел бы справки о Мар-
кіані Бердникі и, узнавши, что последний жив, по-
старался бы повидаться и побеседовать с ним
лично, как очевидно тот мог и знать тех людей-
ников, находящиеся под Михайловскою церковью,
о которых говорится в церковной потописі.

А, по крайней мере, поступил именно так.
Потыкая 8 ноября 1921 года в день Крайового праздни-
ка в Сурбатовской Михайловской церкви и узнав,
что Маркіан Бердник еще жив и находится в
церкви, я пригласил его посетити богушению в дан
святеника и там, в присутствіи Крайовых годинъ,
завел с ним беседу о Богдані и прочитал ему из
церковной потописі Записанинъ тат о. Зрумевским
отъ ево-Бердника и тат и за его собственноручной под-
писью показаніи отъ ево^{всего} (видимого и) под
Михайловскою церковью во время Земляных работ,
так и ево будто-бы Бердника собрании отно-
сительно погребенія Сурбатовскимъ казакомъ и подпав-
го Богдана под Михайловскою церковью.

Рукопис "Тайна погребенія Богдана Хмільницького: какъ фактъ
спекуляціи историческимъ событіемъ" репресованого у 1937 р. крає-
знавця, священника, члена Чигиринського товариства охорони
пам'яток старовини і мистецтва Олексія Єримовича. – С. 78

Бердник оказался далеко не стариком, пот 60 ^{лет} ₅ был
решит, очень толковым, развитым и разудителным
человком, и, к тому же, прекрасным знатком мест-
ных старинных преданий.

И надобно было видеть, как этот простой но
честный человек искренно возмущался, когда по-
дробно и непосредственно сам ознакомился с лютю-
тисками трудами о. Марка. В пространной бес-
е с ним о всем, видянном им во время по земля-
ных работ под заглавием иконописи Михайловской церк-
ви, Бердник вынеси нам, что Сурбатовский церков-
лотописец смирком безцеремонно злоупотребил
его-бердника-именем и в заключение предложил
для восстановления истины письменно изложить
все известное ему по этому делу.

Общание свое Марк Бердник исполнил.
Наркатора 1921 года на имя приходского священни-
ка Сурбатовской Михайловской церкви о. Григория
Кривенка поступила от Маркиана иконописца
шам пространная Записка, от первого и до послед-
него слова написанная и подписанная Бердни-
ком собственноручно:

„Батюшка о. Григорію Кривенку. Проту Вас
Батюшка этот мой пришил до церковной
лотописе для того, чтоб была правда.

Годов семидцать, ато ввемидцать тому назад
на Михайловской Батюшке о. Марко Трушевский
став до мене часто ходить и просить тоби я ему
написав про те, что я находил и таковы кои копав
намаи для орудия сита новой теперешней цер-
кви я ему написал и перепис. Отец Марко будо-ба

Рукопис „Тайна погребенія Богдана Хмтльницького: какъ фактъ
спекуляції историческим событіемъ” репресованого у 1937 р. крає-
знавця, священника, члена Чигиринського товариства охорони
пам'яток старовини і мистецтва Олексія Єримовича. – С. 79

з того листа переписав у церковну книгу і
 дав мені підписати. Я не прочитавши підписав.
 Менш я чувачу, що в церковній книжці записано
 далеко не те, що я писав а протавлено багато
 лишнього. Так вот я для того, щоб не вийшло якої
 брехні і заявляю Вам батюшки опьять о том
 що я на самом деле выкапывал ком копан канаву
 Ком я копан канаву аршином на два от бывших стен
 старой церкви и поперекну канаву под иконостас
 то я перекопывал много могил в которых были
 кости з сего видно что старая церковь была постро-
 ена на кладбище. Гробов не было были одни одни
 кости только у одной могилы на костях были ос-
 татки одежи и медный крестик но ни то мужчина
 ни то женщина ни то кости ни то остатки одежи
 нельзя было признать. ни в одной могиле я не най-
 шов и не бачив ни сабли ни шпир и ніякого другого
 оружія. Под церковью был каменный церковный
 погреб з выходом в сторону ризничу. Погреб видно
 служил еще якиме стариннім тем старая церковь, по-
 тому что ни над выходом ни над самим погребом
 у полу старой церкви копорую ни разбирали не бы-
 ло ни якой ляди и никакой доски не зыпалось.
 Не было также и никакой другой ляди по під церковью
 до сего погреба. Стены сего погреба почти до самого
 пола ни разбирали для нового фундамента и в самом
 погребе ни было и не могло быть никакой гроба бо был
 був наполовину заваленный мусором щепами и
 снитями. Никаких знаменитых похитников під
 церковью я не бачив. Про Миколу я ничего не чув
 и не писав о. Марку, бо про Миколу у нас в селі

Рукопис **“Тайна погребенія Богдана Хмільницького: какъ фактъ спекуляціи историческимъ событіемъ”** репресованого у 1937 р. крає-
 знавця, священника, члена Чигиринського товариства охорони
 пам'яток старовини і мистецтва Олексія Єримовича. – С. 80

• нікто з дідів і прадідів нічого не знає і не го-
ворить. Де він похоронений то я не знаю.

Про самого же Богдана Хмельницького у нас у Субо-
тові з давнього часу знають і казали, що він посправив Микитську церкву був похоронен-
ний під нею і що Поляки єго викопали з могили
і на прекрасній шляху спалили і вистрелили
ружжя на вистер. Под жертвеником старої цер-
квы мого були найдені закладочний камінь снадитись
царями 1793 года і прописано — Юрій Гребенюк,
а под полом церкви були найдені кусок надмогиль-
ної каменної плити снадитись 1800 року мая 7 дня
і там где одбито буква К. Оце все що я бачив
і знаю, а те що в митописі казали про знат-
них похоронників про похорони під Михайлівською
церквою Милоша і самого Богдана, про якийсь гроб
у погребі, про те що пол спинався над погребом
про те що казаки вистежили Богдана підставили по-
ликам другого чоловіка, якого ти вистежили з мо-
гили і розстріляли то про це я і не писав о. Мар-
ку і не говорив, а все це вдумано мною, що писав
митопис. Що все це правда то в тому собі само-
лично підписуюсь, а того що написано в митописі
не від мене а від других людей про Богдана про Мило-
ша і про церкви я в митописі свого підпису не
підтверджував бо і не речеся що то правда.

Семе Суботови Грамданин Маркіан А. Бердник.
1921 года 4го декабря.

Подписная Записка Маркіана Бердника
виставлена в церковную митопис і крапкою при Суботов-
ской Михайлівській церкві.

Рукопис **“Тайна погребенія Богдана Хмільницького: какъ фактъ
спекуляціи историческимъ событіемъ”** репресованого у 1937 р. крає-
знавця, священника, члена Чигиринського товариства охорони
пам'яток старовини і мистецтва Олексія Єримовича. – С. 81

**ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ
СУБОТІВСЬКИХ ЦЕРКОВ
У ДИСКУСІЙНОМУ ПОЛІ**

У цьому розділі книги ми висловимо ряд своїх міркувань щодо висновків, які ми не прокоментували у попередніх розділах, з приводу гіпотези, запропонованої російським істориком Тетяною Таїровою-Яковлевою, про перспективність пошуків крипти Богдана Хмельницького та поховання його сина Тимоша не у кам'яній Іллінській церкві в селі Суботів Чигиринського району Черкаської області, а на місці колишньої дерев'яної Михайлівської церкви в цьому ж населеному пункті, нині не існуючої і не локалізованої до цього часу вченими.

Т. Таїрова-Яковлева: *“Видається найбільш вірогідним, що Б. Хмельницького поховали в батьківській Михайлівській церкві на ринку, тобто у центрі села, поряд з улюбленим сином. Могила гетьмана могла загинути під час однієї з пожеж, а склеп не пережив ХХ ст. І все ж розкопки на місці дерев'яного храму представляються перспективними”¹.*

Свою концепцію стосовно поховання Богдана Хмельницького згаданий вище історик вперше оприлюднила для публічного доступу 13 січня 2020 р. на сайті Санкт-Петербурзького державного університету під назвою *“Могила Б. Хмельницького в Суботове и перспективы ее поисков. Экспертное заключение”²*, а також у статті *“Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків”* в Українському історичному журналі (№3 за 2020 р.)³.

На наше переконання, висунута версія має право на існування і, можливо, є перспективною в деяких аспектах, що не виключає, в першу чергу, необхідності підтвердження гіпотез наших українських вчених.

Хотілось би також подати деякі власні дискусійні міркування щодо концептуальних розбіжностей із висунутою гіпотезою російського історика Т. Таїрової-Яковлевої у контексті історичного минулого і своєрідного “джерельного протистояння” Іллінської і Михайлівської церков у Суботові як можливих усипальниць великого гетьмана. Побіжно зауважимо, що в руках сучасних експертів і літературні джерела набувають історичної ваги.

Чи дійсно Іллінська церква була “ринковою церквою”?

Т. Таїрова-Яковлева: *“Треба сказати, що попри популярність версії про Іллінську церкву, не всі історики поділяли цю думку. Головні сумніви щодо трактування звістки Самовидця висловив В. Липинський, який писав: “Точне означення місця, де був похований Богдан Хмельницький, вимагало би довгих архівальних студій і старанних пошуковань в Суботові. Дотепер прийнята була традиція, що тіло Хмельницького поховано в Суботові в мурованій церкві Св. Іллі. Там же російським урядом була прибита маленька мідна табличка з написом: “Здѣсь было погребено тѣло Богдана Хмельницкаго”. Але ця традиція викликає великі сумніви». Показово, що коли в 1924 р. в Києві робили узагальнення про долю “великих могил”, посилалися саме на думку В. Липинського. Він, між іншим, зазначав, що “коли за основу взяти оповідання Самовидця, на яким ця традиція спирається, то треба вияснити, чи дійсно теперішня мурована церква Св. Іллі була ринковою церквою. Місцева традиція щодо цього неясна”⁴.*

Нав’язливо стверджуючи, що “попри популярність версії про Іллінську церкву, не всі історики поділяли цю

думку”, Т. Таїрова-Яковлева одним із головних у цьому аспекті істориком виставляє українського авторитета в наукових колах В’ячеслава Липинського. Зазначимо (при всій глибокій повазі до цього вченого!), що він все ж більше знаний як політолог, філософ, соціолог, публіцист, теоретик українського консерватизму, а не був цілеспрямованим дослідником доби Хмельниччини. Виникає подив і питання: чому сумніви цього шанованого громадянина, визначної постаті українського державотворення, а не як фахівця-біографіста Богдана Хмельницького, мають слугувати підставою для експертних висновків. При всій повазі, В. Липинський як фахівець був далекий від цієї проблеми, а наведені у його роботі⁵ думки більше нагадують роздуми пересічного національно-свідомого авторитетного громадянина, до якого на той час прислухалися. До речі, свої висновки про “місцеву традицію” В. Липинський робив під враженням від прочитання легенд, записаних о. Марком Грушевським (а ми у попередньому розділі зауважували, що на сьогодні **є питання щодо упередженості** останнього при написанні зазначеного твору). Такої ж думки, на підтвердження зазначеного нами вище, і краєзнавець Н. Кукса.

Надія Кукса: *“В. Липинський, опрацювавши видання Марка Грушевського “Гетьманське гніздо”, наводить цікаві фрагменти оповідей селян: “Оповідуючи про шукання скарбів у Суботові, 80-літній дід Пилип Шуть каже: “... чи ритимуть люде землю, чи ні, а буде колись таке, що дориватимуться до чогось другого: будуть добиватися правів Хмельницького. Кажуть...що в якійсь коломні, либонь, шкатулка є, а в ній ключі від льохів, пла-*

ни та описи усякої кладі, яка де є на всій Україні. Там де є і права позамикані”. Знову же дід Іван Пушкар, “літ більше сотні”, оповідає: “Кажуть було мати і баба, що у Суботів прийдуть і внуки Хмельницького булаву дідівську шукати. Деє у Замчищі на осторові посеред моря старий Хмельницький оселив близнюків Тимошевих як Тимоша вбито було. Навмисно дбав, щоб роду не понизить, з роду не вийти: кортіло таки, щоб корона чужому не одійшла. То й сьогодні сподіватись треба”⁶. У першоджерелі ці цитати знаходимо на відповідних сторінках часопису “Пам’ятки України”, число 2 за 2002 рік.

Також викликає подив, що Т. Таїровою-Яковлевою у згаданих публікаціях фіксується розрив історичної пам’яті на суботівських теренах, і водночас до рангу аргументів на підтвердження власної версії зводяться фрагменти місцевих легенд і переказів в інтерпретації о. Марка Грушевського. Ось один із таких фрагментів, поданих нею: “Один льох починається з самої церкви мурованої та йде попід Хмельницького дворищем”⁷ (Пилип Шуть, 80 років). Дивно — бо фактично ця і наступна цитати з твору о. М. Грушевського використовується нею як іще один доказ щодо неможливості зв’язку поховання Б. Хмельницького із локаціями Іллінської церкви! Хоча логічно було б припустити зворотне: через можливі підземелля легко було абсолютно непомітно що завгодно як пронести, так і винести...

Т. Таїрова-Яковлева: “Столітній Іван Пушкар теж свідчив, що “оден льох починається з Мурованки та звідси йде аж у Тясмин річку”⁸.

Зауважимо, що як аргумент історик “притягує” поважний вік оповідачів легенд (100-річний — І. Пуш-

каря, 80-річний — П. Шутя. **Вік — як переконливість?** Вік людини, на нашу думку, аж ніяк не свідчить про правдивість того, що говорили наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. про історичні події середини ХVІІ ст., передаючи легенди та перекази, якими повніться довколишня місцевість.

Як не дивно, дані з переказів і легенд, оповіданих у ХІХ ст. (!) дуже літніми людьми, є переконливим матеріалом для Т. Таїрової-Яковлевої на користь її версії щодо неможливості поховання Б. Хмельницького у Іллінській церкві. **А чи можуть легенди взагалі вважатися історичним джерелом?** Для нас це питання є суттєвим, адже автор цієї книги виріс на переказах родичів і односельців, “сходивши босими ногами” схили і пагорби (і льохи!) Суботова. До речі, почуті нами безпосередньо від земляків перекази також можуть бути обтяжені давно вже забутими честолюбними намірами отця Марка Грушевського, служителя саме Михайлівської церкви. Але ж ми не оперуємо ними у наукових публікаціях!

Час покаже, чи міститься в розповідях старих суботян закодована достовірна інформація стосовно масштабних земляних і будівельних робіт у маєтку Хмельницьких, чи ж ними переповідалися поширені на Чигиринщині у ХІХ ст. (зауважимо: у контексті пошуку гетьманських скарбів!) легенди, які нічого не мають із дійсністю, а є перебільшенням, плодами творчої уяви, інтерпретаціями чуток і міркувань щодо поховання Б. Хмельницького.

Повернімося ж до льохів Суботова. Хотілося б торкнутись і припущень про суботівські льохи, які подав у своєму невеличкому краєзнавчому дослідженні палкий патріот України, краєзнавець Віктор Гугля, оскільки са-

ме його міркування вміло вкраплює у свою концепцію про неможливість поховання Богдана Хмельницького у Іллінській церкві Т. Таїрова-Яковлева.

Т. Таїрова-Яковлева: *“Про льохи Суботова докладно написав краєзнавець В. Гугля”⁹.*

У кожного місцевого дослідника, хто знав В. Гуглю, залишилася добра пам’ять про нього як про краєзнавця, самовідданого популяризатора української історії та культури. Він, все ж, незважаючи на фахову історичну освіту, усе своє свідоме життя працював не як науковець-дослідник, а як яскравий популяризатор місцевої історії, проводячи тисячі екскурсій для численних відвідувачів Суботова. Специфіка професії екскурсовода наклала помітний відбиток не лише на манеру подання матеріалу, але і на його сприйняття. Місію популяризатора важливих сторінок української історії В. Гугля, безумовно, виконував яскраво і талановито. Але талант оповідача — це далеко не талант дослідника!

Ми, як науковці, глибоко його цінували, але ніяк не могли закривати очі на чисто фантастичні подробиці, які він оповідав слухачам, з часом і сам починаючи вірити у ті красиві легенди (які сам же і створював!), які полонили увагу пересічних відвідувачів. Чого варті його переконання, що від Іллінської церкви підземний хід йшов під Тясмином і виходив у лісі на лівому його березі? Як доказ В. Гугля наводив те, що при будівництві Іллінської церкви використовували каміння із глибини 15 м. Він у це щиро вірив, постійно й детально оповідав про це відвідувачам Суботова під час екскурсій. **Але ж докладна оповідка не може вважатися достеменним історичним фактом!**

Супутниковий знімок Замчища у Суботові (Google maps).

Розмір зображення 676:528 пікселів

Кожен, хто фахово, а не абстрактно, знає географію суботівської місцевості, усвідомлює, що дворище (Замчище) Богдана Хмельницького було розташоване на місцевості, яка з трьох сторін оточена глибокими ярами. **Фактично, це був мис над р. Тясмин: це підтверджують археологи, констатуючи наявність тут у давнину чорноліських старожитностей (адже чорнолісці саме і влаштовували свої помешкання на високих мисах правого берега¹⁰. Нинішній глибокий яр, який сьогодні ми можемо бачити біля Іллінської церкви, являє собою не новітнє утворення, а є давнім компонентом місцевого рельєфу. Враховуючи зазначене вище, поставимо логічне запитання: то на якій же глибині мав прокладатися той лях, аби пройти попід яром? Адже в**

ті роки води Тясмина підходили під саме обійстя (Замчище) Богдана Хмельницького. Тут цікавий факт: монахи Медведівського монастиря, які розібрали залишки Замчища, вантажили їх безпосередньо на човни, які легко підходили під зруйноване гетьманське обійстя.

Зрозуміло, що в ті часи збудувати, по волі великого гетьмана Б. Хмельницького, майже 2 км підземних ходів на глибині близько 20 метрів, та ще і під Тясмином, — річ надскладна, але не неможлива. Хоча рівень ґрунтових вод в ті середньовічні часи був високим, технічні рішення для підземного ходу будівничими могли бути знайдені. Необхідні подальші археологічні дослідження, топографічні, геодезичні, геологічні, інженерні та інші експертизи, щоб дати однозначну відповідь про їх наявність чи відсутність.

До речі, у травні 2019 р. у Суботові працювали спелео-археологи П. Нечитайло і Д. Тимчук з Кам'янця-

Північний схил Замчища у Суботові.

Світлина Г. Логвина. 1953 р.

Рис.20. Вхідний коридор приміщення №4 з дерев'яним тамбуром. Інтер'єр.

Спелео-археологічні дослідження об'єктів біля Іллінської церкви. Травень 2019 р.

Подільського, які дослідили підземні порожнини на пагорбі, де стоїть Іллінська церква. Було обстежено 5 об'єктів (чотири льохи і провалля). **Підтвердженнь зв'язку підземних порожнин зі спорудою Іллінської церкви на даному етапі досліджень не знайдено¹¹.**

Дещо нелогічним, як для академічної статті Т. Таїрової-Яковлевої, видається її маніпуляційний, на наш погляд, наступний виклад матеріалу.

Т. Таїрова-Яковлева: *“Ще одна легенда — про скарби Хмельницького. Перші звістки виникли “по гарячих слідах”. У XIX ст. П. Шуть розповідав: “Кажуть, що в його церкві — у мурованій — є кладь нечислима, саме золото попід підвалинами”¹².*

“Ще одна легенда — про скарби Хмельницького. Перші звістки виникли “по гарячих слідах”, — сприймаємо це саме як легенду, а не більше! Цитату історик бере із роботи С. Твардовського¹³. Стає незрозумілим, навіщо в академічній статті наводити повідомлення С. Твардовського, і тут же переходити до переказу того ж

таки 80-річного суботівського старожила П. Шутя, записаного у XIX ст. (до речі: наприкінці століття (!)). **Як можна суто народними легендами кінця XIX ст. підтверджувати джерела XVII ст.?** На наш погляд, це ніяк не відповідає академічному напряму наших досліджень.

Літературні джерела, як бачимо, в сучасній науковій експертизі таки набувають історичної ваги. Принаймні вони засвідчують, що легендарні гетьманські скарби не давали спокою ні землякам, ні ворогам. Далі побачимо, що й російським можновладцям за царату!

Категорично не погоджуємось із штучним (на нашу думку!) припущенням Т. Таїрової-Яковлевої про те, що Іллінська церква мала народну назву “Великий льох”¹⁴. **Ніде і ніхто Іллінську церкву повселюдно “Великим льохом” не називав.** Це поетична метафора, якій дав дорогу в світ у однойменній містерії великий українець Тарас Шевченко під впливом миколаївського гноблення, якого зазнавали в XIX ст. український народ й українська культура. Звідки російський історик взяла, що в народі побутувала ця назва, для нас є загадкою. Адже це порівняння було образно використане Т. Шевченком лише в одному його, саме **поетичному творі**¹⁵, наголошуємо на цьому, містерії “Великий льох” — у контексті пошуків Богданових скарбів та роздумів про долю України.

Тарас Шевченко (виділено нами):

*“Тепер уже заходились
Древности шукати
У могилах... бо нічого
Уже в хаті взяти;*

Все забрали любісінько.
Та лихий їх знає,
Чого вони з тим **поганим**
Льохом поспішають?”¹⁶

Гірко переживаючи за долю України та її нещадне гноблення царатом, під впливом перебування у Суботові, власних вражень і доступних йому усних матеріалів та документів, великий поет писав у містерії “Великий льох”:

Тарас Шевченко (виділено нами):

“... малий льох в Суботові
Москва розкопала!
Великого ж того льоху
Ще й не дошукалась”¹⁷.

У іншій же його поезії, “Стоїть в селі Суботові”, написаній 21 жовтня 1845 р., — інше порівняння, яке певним чином також підтверджує наші міркування.

Тарас Шевченко (виділено нами):

“Стоїть в селі Суботові
На горі високій
Домовина України,
Широка, глибока.”¹⁸

Щодо авторитетів і достовірності джерел, то вважаємо, що варто з більшою увагою поглянути на здобутки археологічних, етнографічних та фольклористичних досліджень Тараса Шевченка як учасника експедицій Київської археографічної комісії (1845 — 1847 рр.). Тарас Шевченко побував у Суботові в липні 1843 р., ще раз приїхав у вересні 1845 р. (тоді й малював Іллінську церкву). Науковець Г.Сергієнко, спираючись на численні підтвердження, зазначає, що Тарас Шевченко “...зробив чи-

Тарас Шевченко малює Богданову церкву в Суботові.

Художник Ф. Хохлов. 1991 р.

мало історико-археографічних записів, малюнків пам'яток історії та пейзажів, зібрав багато народних пісень, переказів і легенд, спостерігав життя українського народу. Серед паперів поета знаходилися зібрані ним історичні документи: витяги з оригінальних актів про землеволодіння поміщиків і становище кріпаків, скарги, прохання тощо”¹⁹.

Ми згодні з наступними твердженнями цього автора.

Григорій Сергієнко: “Малюнки Тараса Григоровича стали документами, що відобразили тодішній стан історичних пам'ятників: серії “Кам'яні хрести в Суботові” і “Чигиринський дівочий монастир”, акварелі “Мотрин монастир”, “Богданові руїни в Суботові”, “Богданова церква в Суботові”, “Чигирин з суботівського шляху”²⁰.

Григорій Сергієнко: “На жаль, значна частина наукової спадщини Кобзаря не дійшла до нашого часу: вона була втрачена під час його арешту і заслання”²¹.

На завершення наших полемічних нотаток стосовно публікації Т. Таїрової-Яковлевої, системно узагальнимо деякі міркування з приводу її загальних безапеляційних висновків щодо місця можливого поховання гетьмана України Богдана Хмельницького.

Т. Таїрова-Яковлева: *“1) прямих указівок тогочасних джерел про місце поховання Б. Хмельницького не існує”²².*

Тут ми погоджуємось із російським істориком щодо відсутності саме тогочасних джерел. У різних, але ненабагато віддаленіших у часі джерелах чітко зазначені час і місце поховання гетьмана Богдана Хмельницького. Це 1657 рік. Це Суботів. І це в церкві — в “кам’яній”, “монастирській”, “мурованій”, “ринковій”, “Іллінській церкві”, “церкві, що він сам будував”. Так, найавторитетніші на сьогодні сучасні біографи Б. Хмельницького Валерій Смолій і Валерій Степанков, які проаналізували всі наявні в їх розпорядженні джерела щодо цієї проблеми, зазначають: *“В історичній літературі немає єдиної думки щодо того, коли відбувся похорон Б. Хмельницького. На наш погляд, гетьмана поховали, очевидно, в Іллінській церкві в неділю, 23 серпня”²³.*

Т. Таїрова-Яковлева: *“2) не викликає сумнівів факт, що гетьмана поховали у Суботові”²⁴.*

Цілком погоджуємось із цим висновком.

Т. Таїрова-Яковлева: *“3) єдині тогочасні вказівки про його поховання пов’язуються з “ринковою” церквою”²⁵.*

А ось тут ми ніяк не можемо погодитись із російським істориком. Із “ринковою” її пов’язують свідчення: у Літописі Самовидця; у літописі Григорія Грабянки (де засвідчено, що поховання було у “мурованій церкві”); у Літописі Самійла Величка (де констатується про похо-

вання у “кам’яній церкві”); у “Історії Русів” (де подається місцем поховання Б. Хмельницького “монастирська його церква”²⁶). **Чому ж Іллінська церква не могла бути “ринковою”?** На наш погляд, **цілком могла бути:** відповідні локації і природні вигоди місцевості неподалік Іллінської церкви якраз цьому слугували.

Т. Таїрова-Яковлева: “4) Іллінська не може вважатися ринковою, тому що збудована була на височині, навпроти замку Б. Хмельницького”²⁷.

А чому не міг бути ринок на височині? Середньовічні місцеві ринки славились, головним чином, продажем худоби, яка була основним видом краму. І якщо розглядати Суботів у ті часи, то він географічно був на порубіжжі. А як відомо, у порубіжжі ці ринки були саме на околицях. Специфіка цих українських порубіжних ринків, на відміну від тогочасних європейських ремісничих базарчиків біля ратуш тощо, у тому, що вони були, головним чином, сільськогосподарського характеру: тут йшов продаж товарів з возів, мажар; тут продавали корів, волів, свиней, кіз та ін. Тому ми вважаємо, що та-

Іллінська церква в Суботові. Світлина 2020 р.

кого скупчення в центрі села, де була розташована в ті роки Михайлівська церква, аж ніяк не могло бути. Зазначимо принагідно, що в ті часи поряд із дерев'яною Михайлівською церквою був ще і цвинтар.

А найкращим місцем для ринку була саме територія від Іллінської церкви в бік Чигирина верхнім шляхом (не понад Тясмином). До речі, й у містерії “Великий льох” Т. Шевченка читаємо (виділено нами):

Тарас Шевченко:

*“... там коло льоху
Базар люду насходилось
Та й панства не трохи”²⁸.*

На нашу думку, вже згадані поезії Т. Шевченка, з огляду на обставини їх створення, мають певний інформативний потенціал у контексті нашого дослідження. Топос Суботова та його околиць впізнаваний, до прикладу, і у наступних рядках цього твору великого Кобзаря (виділено нами):

*“...Отак кричали і летіли
Ворони з трьох сторон, і сіли
На маяку, що на горі
Посеред лісу...”²⁹.*

Вочевидь, тут мова йде про Вовчий шпиль — сигнально-спостережний пункт і укріплення побіля Суботова.

Передивившись останнім часом досить багато зйомок території біля Іллінської церкви з висоти пташиного польоту (зйомок дроном), особисто пройшовши цією територією, ми все більше на сьогодні схилиємось до тієї думки, **що територія (на відстанідесь до кілометра) до Іллінської церкви зі сторони Чигирина саме верхньою дорогою (а не нижньою, що проходила в ті роки**

понад Тясмином) все ж могла бути велелюдним торжищем, ринком, і вона, як зазначає С. Кілессо, цілком могла примикатись торжищем до Суботова якраз з того боку, де була Іллінська церква. Але безпосередньо біля самої церкви ринку, на наше переконання, не могло бути з тих міркувань, що ми виклали вище. Тож Іллінська — таки ринкова церква!

Т. Таїрова-Яковлева: “5) Михайлівська церква розташовувалася у центрі села, зведена швидше за все батьком Богдана”³⁰.

Цілком погоджуємось із констатацією локалізації місця розташування Михайлівської церкви. Хто збудував церкву, то тут ми підтримуємо думку Івана Крип'якевича про те, що саме Богдан Хмельницький “...збудував церкву св. Михайла (на пам'ять про батька)”³¹. Але можливо, що першопочаткову церкву збудував і батько Богдана Михайло, яка, можливо, як це було поширено в ті часи, згоріла (чи була поруйнована), а Богдан Хмельницький її згодом відбудував.

Т. Таїрова-Яковлева: “6) із великим ступенем упевненості можна говорити, що в Михайлівській церкві був похований Тиміш Хмельницький”³².

Не погоджуємось із цією думкою російського історика. Підстави так вважати нам дає розуміння того, що цілком могли мати місце як відтермінування поховання Тимоша Хмельницького, так і перепоховання, що до сьогодні чітко не зрозуміло. Це питання ми б залишили відкритим для подальшого ґрунтовного дослідження.

Т. Таїрова-Яковлева: “7) склеп Михайлівської церкви зберігався принаймні до кінця XIX ст., утім ніколи не досліджувався”³³.

Який склеп і чи він там був — саме у Михайлівській церкві? З приводу цього ми поставимо лише риторичні запитання і залишимо їх без відповіді. Чому ж увагу численних скарбошукачів, які “полювали” на культурні та історичні цінності на теренах України і знали про кошовну булаву Богдана Хмельницького, не привертав “склеп Михайлівської церкви”, про існування якого так безапеляційно пише Т. Таїрова-Яковлева?

Т. Таїрова-Яковлева: 8) *легенда про те, що С. Чарнецький викинув із могили останки Богдана й Тимоша Хмельницьких не підтверджується тогочасними польськими, українськими, російськими джерелами*³⁴.

Цілком погоджуємось із цим твердженням. Дійсно, на сьогодні ні польськими, ні українськими істориками не віднайдено автентичних джерел, які б підтверджували літописне свідчення про осквернення усипальниці Богдана Хмельницького в Суботові у 1664 р. Проаналізувавши ряд надрукованих свого часу публікацій, присвячених життєвому шляху гетьмана Богдана Хмельницького, таких дослідників, як М. Аркас, М. Костомаров, М. Максимович, Л. Похилевич, М. Грушевський, І. Крип'якевич, В. Смолій і В. Степанков, робимо висновок, що вони подають інформацію про напад польсько-шляхетського загону Стефана Чарнецького на Суботів у 1664 р. і ймовірно здійснення наруги над могилою Богдана Хмельницького та його сина Тимоша, посилаючись виключно на Чернігівській літопис (він, до речі, був створений далеко, як на той час, від Чигирини), який був надрукований у XVIII ст. З огляду на це, ми припускаємо, що у Чернігівський літопис та Літопис Григорія Грабянки могла сві-

домо (за чиєюсь вказівкою!), а можливо — і не свідомо, потрапити вигадана інформація про напад карального загону на Суботів і знищення могил Богдана і Тимоша Хмельницьких, і це на століття збило дослідників із правильного напрямку пошуку місця поховання великого державотворця України та запустило в історичний обіг неправдиві відомості, які використовувало в своїх дослідженнях не одне покоління істориків.

На факті непідтвердження тогочасними польськими, українськими, російськими джерелами нападу на Суботів у 1664 р. С. Чарнецького наголошується і у “Зверненні до української громадськості та Міністерства культури України” учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції “Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан”, яка відбулась 08 липня 2019 р. в Інституті історії України НАН України у Києві. Проект звернення написав організатор конференції, знаний український історик, директор Науково-дослідного інституту козацтва Тарас Чухліб, його підписали відомі українські історики: В. Смолій, Т. Чухліб, В. Брехуненко, В. Івакін, О. Титова, А. Морозов, А. Бовгиря та інші³⁵.

Продовжимо наші міркування стосовно висновків, зроблених у статті російського історика Т. Таїрової-Яковлевої, дотичних до піднятої нами у цій книзі проблеми.

Т. Таїрова-Яковлева: “Видається найбільш вірогідним, що Б. Хмельницького поховали в батьковій Михайлівській церкві на ринку, тобто у центрі села, поряд з улюбленим сином. Могила гетьмана могла загинути під час однієї з пожеж, а склеп не пережив ХХ ст. І все ж розко-

нки на місці дерев'яного храму представляються перспективними”³⁶.

Не підтримуємо цей загальний висновок згаданого вище історика. Видається дещо дивним вислів автора статті: “склеп не пережив ХХ ст.” — це констатація факту і автору відомо значно більше? — чи чергове припущення Т. Таїрової-Яковлевої? Хоча, на наше переконання, версія Тетяни Геннадіївни теж має право на існування і, можливо, є перспективною в деяких аспектах, але це не виключає необхідності якнайшвидшого підтвердження гіпотези українських вчених-геофізиків, запропонованої у 2019 р. на основі отриманих сучасних даних. Адже **очевидною** є виявлена всередині Іллінської церкви локальна аномалія. **До речі, саме конфігурація даної аномалії показує, що це не видовжена аномалія (тобто, не підземний хід), а щось зовсім інше.**

І як тут не процитувати Тараса Шевченка (виділено нами):

*“...А відцїля видніше буде,
Як той розкопуватимуть льох...”
...Як все москаль позабирає,
Як розкопа **великий** льох”³⁷.*

За словами засновника і голови ГО “Фонд Великий Льох” Павла Костенка, які він виголосив 08 липня 2019 р. в Інституті історії України НАН України у м. Києві на Всеукраїнській науково-практичній конференції “Успальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан” (на якій, до речі, були присутні представники авторитетних наукових та громадських кіл держави, зокрема: Президент України (2005 — 2010 рр.) Віктор Ющенко, директор Інституту історії Ук-

Всеукраїнська науково-практична конференція “Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан”. Інститут історії України НАН України.
08 липня 2019 р.

раїни НАН України Валерій Смолій, відомі українські історики, археологи, теологи, геофізики, етнологи та музеєзнавці): “Століттями Російська імперія та СРСР знищували та приховували будь-яку інформацію, яка

стосувалася теми національної ідентичності українців. А коли не могла викорінити історичну пам'ять — нав'язувала міфи... Ми навіть не знаємо, де поховані українські гетьмани. І сьогодні настав час ці міфи розвінчувати”³⁸. І логічно доповнює слова П. Костенка відомий український дослідник Коліївщини Євген Букет: “Сьогодні настав час розвінчувати ці міфи. Залучивши новітні технології, нині маємо шанс розгадати таємниці минулого, викрити містифікації, створити меморіали національних героїв”³⁹.

У цьому контексті глибоко патріотичною є думка кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України **Дмитра Гордієнка**, висловлена ним 08 липня 2019 р. на згаданій вище всеукраїнській конференції: “Політика національної пам'яті, яку активно провадить Україна, вимагає й відновлення могил видатних діячів України, насамперед державотворців. Основним місцем пам'яті є могили, а ставлення до них суспільства показує як національну зрілість самого суспільства, так і його державотворчий потенціал. З релігійної точки зору, відправлення панахид біля гробу перетворює церкву з меморіалу у мартирій, що змінює й її значення і місце в історії України та української духовності. В умовах війни з Російською Федерацією, однією зі складових інформаційної складової якої є **боротьба за історичну спадщину, відновлення могил і відродження в історичній свідомості точок державотворення**, однією з яких було утворення Української козацької держави Богдана Хмельницького, руйнування пострадянських мітів набуває першочергової ваги”⁴⁰.

Пошуки крипти видатного українця Богдана Хмельницького мають важливе значення не лише для істо-

Блаженніший митрополит Епіфаній
благословив пошуки поховання Богдана Хмельницького.
04 липня 2019 р.

риків, археологів, громадян України, але і для церкви.

Митрополит Іоан (керуючий Черкаською єпархією Православної Церкви України, уповноважений Православною Церквою України курувати пошуки поховань Богдана Хмельницького): *“Для церкви пошуки поховання гетьмана України Богдана Хмельницького, які зініціювала ГО “Фонд Великий Лях”, дуже важливі. Від початку Свято-Іллінську церкву будували як родинну, яка мала стати усипальницею для роду Хмельницьких. Тому для нас важливо віднайти та належно вшанувати тих, кого тут поховано. Адже мова про гетьмана, який створив українську державність. Відтак пошуки поховання Хмельницького особисто благословив блаженніший митрополит Епіфаній та призначив мене звершувати безпосередню взаємодію між усіма сторонами, які задіяні в цій благій справі”*⁴¹.

Час розставить все на свої місця. **Навпротистояння церков у Суботові**, їх історичне “протистояння” за право зватися останнім місцем спочинку фундатора Української козацької держави **триває**, локалізуючись і на місцевості, і у переказах, і у літературі, і в науково-практичному вимірі.

Казав же свого часу суботівський дід **Пилип Шуть**: **“... чи ритимуть люде землю, чи ні, а буде колись таке, що дориватимуться до чогось другого: будуть добиватися правів Хмельницького...”**.

А наукова дискусія має бути толерантною і тривати у фахово окресленій площині, незалежно від того, якими є точки зору на ту чи іншу українську історичну проблему, запропоновані з Росії, Франції чи Польщі, і якими є версії (гіпотези), висунуті українцями.

ПРОБЛЕМНЕ ПИТАННЯ:
ЧИ ПРОВОДИЛИСЬ АРХЕОЛОГІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ НА МІСЦІ
МИХАЙЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ?

Тут ми поставили досить просте запитання: Чи проводились колись археологічні дослідження на місці колишньої Михайлівської церкви?

Як засвідчило проведене нами опрацювання великого масиву літератури з піднятої проблеми, **жодних ґрунтовних археологічних досліджень місця колишньої Михайлівської церкви в Суботіві не проводилось**. Проте Суботів та його цікава історія завжди приваблювала археологів.

Восени 1921 р. в Суботіві, на підставі доручень Кременчуцької губнаросвіти й Чигиринського воєнревкому працювала археологічна експедиція, очолювана вченим-археологом, професором Української академії наук Гнатом Стеллецьким, що поставила собі за мету “остаточне з’ясування і розв’язання історичної тайни Богдана — подлінного місця його поховання”¹.

Надія Кукса: “Дослідник обрав досить оригінальний шлях для своїх досліджень: за історичне підґрунтя подальших наукових студій взяв легенди і перекази, записані суботівським священиком Марком Грушевським на межі ХІХ — ХХ ст. і вміщені в літописі Михайлівської церкви. Причому, основний акцент було зроблено **на переказі, де розповідалося, що Богдана Хмельницького було поховано не в Іллінській церкві, як досі вважалося, а в дерев’яній Михайлівській**. Проте бажаних результатів розкопки не дали. Вчений заявив, що наступного року продовжить дослідження в Михайлівській церкві. Однак в міру життєвих обставин, здійснити задумане йому не вдалося”².

Як бачимо, у Гната Стеллецького були деякі міркування зробити археологічне дослідження Михайлівської церкви у 1922 р., проте він цього не зробив. Можливо, не повіривши у дані про поховання відомих особистостей, які нібито містились у літописі суботівської Михайлівської церкви, про що свідчив о. Марко Грушевський, а можливо, на місці з'ясувавши, що нинішнє місце споруди Михайлівської церкви не відповідало реальному місцю розташування її у XVII ст., на час поховання Богдана Хмельницького, а тому пошуки крипти гетьмана чи його сина Тимоша у цій церкві не становили для нього наукового інтересу, бо вочевидь були безрезультатними.

Г. Стеллецький восени 1921 р. сконцентрував головну увагу саме на Іллінській церкві. В цьому храмі, до речі, він не проводив розкопок. Нам невідомо, з яких міркувань Г. Стеллецький не копав під підлогою, а лише зняв шар штукатурки зі стіни і з цього зробив висновок, що тут поховання гетьмана Богдана Хмельницького ніколи не було, та й не могло бути³. Г. Стеллецький, ймовірно, хотів побачити в стіні вхід до поховальної споруди, але не знайшов його. Він, очевидно, шукав вхід через “легендарні двері” до крипти Богдана Хмельницького. Проте він провів розкопки зовні, біля одного з кам'яних хрестів, що знаходяться біля Іллінської церкви, відкопав

**Археолог
Гнат Стеллецький
(1878 – 1949)**

якісь останки — залишки чийогось поховання, і сам вирішив, що це кістки Богдана Хмельницького, викинуті поляками нібито у 1664 р.⁴.

На початку 90-х років XX ст., в рамках підготовки до відзначення 400-річчя від дня народження державотворця України Богдана Хмельницького, в Суботові відбувалось будівництво ряду соціальних та культурних об'єктів: збудовано нове приміщення школи, амбулаторія, адмінбудинок, пам'ятник жителям села Суботів — учасникам Другої світової війни, опорядковано центр села, місце, де у XVII ст. був козацький майдан та інше.

Зауважимо, що під час цього будівництва в Суботові було проведено охоронні розкопки рятувальним загonom Археологічної інспекції Управління культури Черкаського облвиконкому на чолі з археологом Миколою Олександровичем Суховим. Саме цим загonom **у центрі села Суботів Чигиринського району Черкаської області, на території неіснуючої нині Михайлівської церкви і так званого “Козацького майдану” у 1992 р. було виявлено пізньосередньовічний цвинтар**, а в культурному шарі — численні фрагменти кераміки XVII ст. різноманітного призначення⁵.

Тетяна Нераденко: пізньосередньовічний цвинтар був виявлений “...під час проведення охоронних розкопок на ділянці в центрі села Суботова, відведеної під прокладання теплотраси від кочегарки Суботівської ЗОШ до новозбудованого приміщення амбулаторії. За свідченням місцевих мешканців, **тут колись стояла Михайлівська церква з цвинтарем** і розміщувався так званий “козацький майдан””⁶. “Під час розкопок було знайдено численні фрагменти кераміки різного призначення середини —

другої половини XVII ст., які відносяться до житла, виявленого на глибині 1,5 м. ...У ході охоронних розкопок було виявлено також залишки пізньосередньовічного цвинтаря, який датується XV ст. Проведено антропоморфічне вивчення черепів із поховань. Отже, за дослідженнями антропологів, поховані у Суботові проявляють найбільшу схожість із таким населенням більш ранніх епох, як збірна група сарматів України”⁷.

Що найголовніше, як розповів автору цієї книги археолог Микола Суховий, згаданий вище **рятувальний загін** Археологічної інспекції Управління культури Черкаського облвиконкому **у 1992 р. на залишки Михайлівської церкви не натрапив.**

Подібну інформацію черпаємо і з нарису “Суботів Хмельницьких” краєзнавця В.Гуглі, в якому також нічого не згадується про натрапляння на залишки Михайлівської церкви.

Віктор Гугля: “З листа Хмельницького від 1648 р. знаємо, що господарство, яке залишилось від батька, було широко розвинуте. Мались ще шинки з пивом, медом і горілкою, пасіки. На шинках варто зупинитись докладніше. **Місце знаходження одного такого закладу в Суботові було виявлено у 1992 р. під час прокладання теплотраси.** Знахідки — керамічні миски та тарілки на одну порцію (прикметно, що жодної в порливі — так дешевше), здвоєні конічні посудини (теж кераміка) для спецій і приправ, велика кількість битого скла (уламки віконних шибок, кухлів та штофів) — сумнівів щодо профілю закладу не викликають. Не було порожньо тут і в новітні часи. Нині це теж центр Суботова, де в 50-х рр.

XX ст., до 300-річчя Переяславської Ради, збудували “Буфет” (заклад діє і до сьогодні)...

Розташування шинка дійсно було вигідним — коло Суботівського шляху. Він першим зустрічав подорожніх, як тільки вони переїздили через міст. **Неподалік знаходилась Михайлівська церква, збудована Б. Хмельницьким в пам'ять про батька, та кам'яна Баба-плаха**”⁸.

Кам'яна Баба-плаха в Суботові.
Світлина 2020 р.

**ЗГАДКИ ПРО МИХАЙЛІВСЬКУ
ЦЕРКВУ В СУБОТОВІ У ОПИСАХ
І НОТАТКАХ ВІДОМИХ ДІЯЧІВ,
ПИСЬМЕННИКІВ, МАНДРІВНИКІВ**

Тут ми подаємо зібрану нами інформацію про Михайлівську церкву, яку зафіксовано у описах відомих особистостей, які відвідували у свій час Суботів на Чигиринщині.

У 1872 р., в травні місяці, Суботів відвідав на той час 55-річний відомий український історик, етнограф та письменник **Микола Костомаров**.

“Дорогою до Суботова вчений заїзджав до Свято-Пустинного Миколаївського монастиря, який помилково вважав місцем поховання Тимоша Хмельницького”¹. А ось якою він побачив Михайлівську церкву:

“Навпроти самого будиночка священника ми побачили дерев’яну церкву трійчасту... З вікон його будиночка виднілись на пагорбі білі стіни іншої церкви... То була церква, збудована самим Богданом, що слугувала тимчасовим місцем його поховання”².

Наприкінці XIX ст. Суботів відвідав відомий етнограф, фольклорист, археолог, краєзнавець, педагог **Володимир Ястребов**, якому на той час було близько 40 років. Сучасні краєзнавці й історики Я. Діденко і Н. Кукса припускають, що “перебування вченого на Чигиринщині варто віднести до періоду між 1894 (часом побудови нового Михайлівського храму у Субото-

Богдан Хмельницький.

Фото з книги: Костомаров М. Богдан Хмельницький. – К., 1992. – С. 21

ві, який згадується у тексті подорожніх записок) та 1897 рр. (за іншими даними 1898)”³.

Володимир Ястребов (подаємо мовою оригіналу): “После нескольких верст езды по этой цветущей долине, наконец, мы приехали в центр села, и прежде всего на высокой горе нам бросился в глаза древний каменный храм (Іллінська церква — В. Л.). У батюшки на квартире нам сказали, что он служит вечерню в новой церкви, и мы вошли в церковь (Михайлівська церква — В.Л.), которая стоит против дома священника. Некоторое время церковь была совершенно пуста: в эту пору даже старухам некогда отлучиться, — надо бы смотреть за детьми, т.к. все в поле. Но потом понемногу пришли бабы и дивчата — молодицы и дивчата в красивых головных уборах из живых цветов и разноцветных лент. Старый священник дребезжащим голосом творил молитвы, дьячок и сторож громко и развязно подхватывали ектении, прихожане молились, кланялись в пояс и падали на колени, когда батюшка выходил с кадилом из алтаря”⁴.

Францішек Равіта-Гавронський, польський великодержавний історик і письменник, який, до речі, досить вороже ставився до Богдана Хмельницького і українців — учасників визвольних змагань, відвідав Чигиринщину, і його подорож була ним описана; нотатки надруковані у 1901 р. у щомісячному додатку до “Газети Львовської” за №29 і мають назву “Мандрівки історико-археологічні по Україні”⁵.

Францішек Равіта-Гавронський: “Доїхавши до так званого Попадиного, справа подорожній міг бачити густонаселений куток Суботова — Оболонь або Оболоню — заплаву Тясмина....Після Попадиного дорога вела через

куток Донівку **повз Свято-Михайлівську церкву до Козацького майдану** — тодішнього та й теперішнього центру села”⁶.

“Вїхавши до села, повернули наліво і побачили перед собою ціле село, яке дотепер, складалося з двох рядів будинків; одні тулилися під горою, другі тяжіли до Тясмину і збудовані були на пониззю. Щойно до центру села поселення розширюється значно і **видно дві церкви**: одна в низині, **направо від дороги**, друга — на горі. Не складно було домислити, що оця на горі є то власне та, яку у р[оці] **1651 збудував Богдан Хмельницький**”⁷.

У 1913 р. Суботів відвідав український історик, на той час 31-річний редактор часопису “Дніпрові хвилі” у Катеринославі **Дмитро Дорошенко**, який зафіксував наступне:

Дмитро Дорошенко: “Суботів розкинувся мальовничо на горі, перерізаний глибокими ярами, а внизу Тясмин серед очеретів, осокорів, явору.... **Дві церкви в Суботові: одна стара**, збудована самим великим гетьманом **у честь пророка Іллі**, мурована; **друга нова дерев’яна, в честь архистрати́га Михайла**. Перша стоїть на горі і вилискує своїми мурами...”⁸.

Отже, в другій половині XIX ст. — на початку XX ст. подорожні й відвідувачі Суботова засвідчують навпростистояння суботівських церков, тобто їх розташування у видимій доступності одна навпроти одної: одна в низині, у самому центрі тодішнього села, а друга — на горі.

ПРОБЛЕМНЕ ПИТАННЯ:
ХТО З НАЙБЛИЖЧОГО ОТОЧЕННЯ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО МІГ
ЗНАТИ ПРО РЕАЛЬНЕ МІСЦЕ ЙОГО
ПОХОВАННЯ?

Як вже зазначалося, з огляду на скупу (практично відсутню) інформацію про поховання Богдана Хмельницького у тогочасних джерелах, ця подія за століття обросла домислами і легендами.

Так хто ж з найближчого оточення Богдана Хмельницького міг знати про реальне місце його поховання?

З метою можливого виявлення хоч якоїсь інформації про місце поховання Богдана Хмельницького і його сина Тимоша, на нашу думку, доцільно також було б ще раз детально дослідити життєвий шлях ряду осіб з найближчого оточення гетьмана України Богдана, які (певно що!) були присутні під час смерті та на похороні, і проживали ще певні десятиліття після 1657 р. Можливо, вони залишили якісь записи тощо.

В цьому контексті цікавою є постать третьої дружини гетьмана України **Ганни Золотаренко**, яка пережила Богдана Хмельницького на 10 років, пішла в монастир і, безумовно, могла знати місце останнього спочину видатних українців. До речі, як зазначають дослідники життєвого шляху Г.Золотаренко, в ті часи з думкою гетьманші звірялася не тіль-

Ганна Золотаренко.
Третя дружина Богдана
Хмельницького
(імовірний портрет)

ки родина, а й старшина, і посли, і вельможі. “Ганна Золотаренко — чи не єдина в історії — навіть видавала універсали на зразок гетьманських, підписуючись “Ганною Гетьмановою-Богдановою”. Ці документи мали неабияку силу. У серпні 1657 Ганна Золотаренко зосталася вдовою. Деякий час поживши в гетьманському маєтку, Ганна Золотаренко приймає чернечий постриг під ім’ям Анастасії й доживає свого віку в Києво-Печерському жіночому монастирі. За що вона молилася, про що думала й чого бажала в останні роки, ніхто не знає — про це не написали в літописах. Але те, що там написали, переконливо свідчить — Ганна Золотаренко була не просто третьою дружиною Богдана Хмельницького. Вона була єдиною справжньою гетьманшею, яка знала ціну родині, розуму і навіть булаві”¹.

Могла знати про початкове місце поховання старшого сина Богдана Хмельницького Тимоша його дру-

Розанда.
Дружина Тимоша
Хмельницького

жина **Розанда**. Після здобуття українськими військами столиці Молдовського князівства Ясс було укладено українсько-молдовський союз, для зміцнення якого Тиміш Хмельницький одружився з дочкою правителя Молдови Василя Лупула Розандою. Весілля відбулося 31 серпня 1652 р. Після загибелі Тимоша, якраз напередодні його похорону, що

відбувся 27 грудня 1653 р. у Чигирині, Розанда народила двох хлопчиків-близнюків. Разом із ними вона деякий час проживала у Суботові, де її, зокрема, відвідував антиохійський патріарх Макарій. Згодом перебралася на помешкання до подарованого Богданом Хмельницьким маєтку Зіньківський Ключ².

За українською версією, ходили чутки, що “...начебто у 1660 р. молодший брат Тимоша, тодішній гетьман України Юрій Хмельницький, видав дружину покійного старшого брата за французького шляхтича Анрі де Боа, котрий спочатку перебував на службі в польського короля, а згодом вступив до Війська Запорозького, прийняв православ'я і став Андрієм Антоновським. Від шлюбу з Антоновським (знову ж таки — начебто) Розанда мала сина Петра. Деякий час вони проживали над Дністром, у містечку Рашкові. Коли до влади у Молдавії прийшов брат Розанди Стефан Лупул, він намагався забрати сестру до Ясс, навіть прислав для цього в Україну спеціальний ескорт. Проте козаки прогнали молдаван із Рашкова, і домна Розанда й надалі залишалася у Наддністрянщині”.

Існує і модавська версія життя Розанди. Так, наприклад, “історичні джерела молдавського походження повідомляють, що з 1666 р. двадцять років свого життя домна Розанда прожила у Молдавії — допоки під час одного з польсько-молдавських конфліктів не була захоплена польськими вояками в полон біля фортеці Немц і у 1686 р. (за іншими даними 1687 р.) році страчена — як невістка ненависного їм Богдана Хмельницького”³.

Цікавим у цьому контексті було б проаналізувати і записи, листування, можливі щоденники тощо Івана Виговського, Лазаря Барановича.

Цікавою у контексті встановлення місця поховання творця української державності Богдана Хмельницького є думка львівського історика Т. Барабаша.

Тарас Барабаш: “Власне, поховання (Богдана Хмельницького — В.Л.) відбувалося за участі обмеженого кола наближених осіб: Лазаря Барановича, Івана Виговського, близьких родичів, які, навмисно чи попередньо домовившись, не залишили жодних письмових свідчень, а місячне очікування поховання в такому разі виправдовувалося приготуванням якогось спеціального приміщення, що зберегло б таємницю. Беручи до уваги політичну нестабільність, у якій опинилась Україна після смерті Богдана Хмельницького, таке рішення могло бути цілком виправданим. Таким чином, Чарнецький або інший вандал, може, і викинули чийсь кістки з могили, але навряд чи Хмельницького”⁵.

Іван Виговський⁷

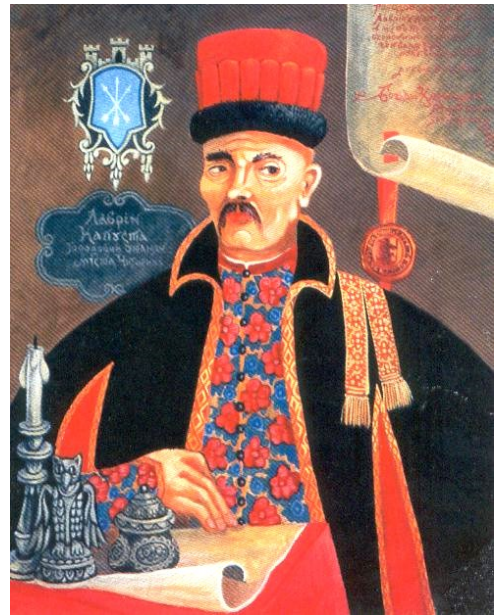

Лазар Баранович⁴

Тарас Барабаш також припускає, що “...поховання Богдана Хмельницького могло проводитися без зайвих свідків, у присутності обмеженого кола осіб, які домовилися не залишати свідчень про це з метою збереження поховання видатної особи. Ймо-

вірно, до цього кола належав Іван Виговський, якому родина Хмельницьких подарувала мільйон золотих талярів під офіційним приводом опікунства над Юрієм, а також Лазар Баранович, якого новообраний гетьман наділив землями — винагородою за мовчанку”⁶.

Єдина людина, яка найвірогідніше, точно знала, де похований гетьман України Богдан Хмельницький — це державний і військовий діяч, дипломат Української козацької держави **Лаврін Капуста**. Він був одним із найбільш довірених козацьких ватажків і найближчих соратників Богдана Хмельницького та належав до “стародавнього козацтва”: ще до початку Української національної революції середини XVII ст. був у складі реєстрових козацьких полків. У 1649 р. гетьман призначив його отаманом Суботівської сотні⁸. На цій посаді Лаврін Капуста залишається до кінця земного життя гетьмана Богдана Хмельницького. У “Реєстрі Війська Запорозького 1649 р.” Лаврін Капуста згадується “в елітному підрозділі елітної військової частини — в Осавульському курені Чигиринського полку”⁹. Лаврін Капуста, будучи суботівським городовим отаманом, контролював будівництво Іллінської церкви. Краєзнавець В. Гугля з цього приводу пише: “...коло обов’язків суботівського городового отамана було широке: ремонт старих укріп-

Лаврін Капуста.

Картина народного художника України Данила Нарбута. 1989 р.

лень і будівництво нових (наприклад, суботівська Іллінська церква...”¹⁰. З цього приводу можемо припустити (гіпотеза!), що будівництво в Іллінській церкві крипти (чи нижнього храму), в якій планувалось ховати представників роду Хмельницьких, проходило під пильним оком професійного контрозвідника Лавріна Капусти¹¹.

Цікаву легенду, до речі, не підтверджену жодними письмовими джерелами, відносно Л. Капусти та поховання Б. Хмельницького, наводить у своєму виданні дослідник біографій відомих українських розвідників О. Скрипник.

О. Скрипник: “...коли у липні 1657 року помер Богдан Хмельницький, Лаврін Капуста в умовах суворої конспірації здійснив ще одну, чи не останню в своєму житті таємну операцію. На наступний день після похорону він забрав тіло з Іллінської церкви у Суботові, де воно за останньою волею небіжчика було поховане поруч із сином Тимошем, і перепоховав у печері у горі біля Чигирина, щоб навіть над мертвим козацьким отаманом ніхто не зміг поглумитися. Принаймні, так ідеться у одній з легенд, бо до сьогодення цього дня точне місце поховання Б. Хмельницького невідоме, як і не знайдено його прах.

Сам Лаврін Капуста ще раніше, у середині травня 1657 року, нібито тяжко захворів під час перебування у Стамбулі. Можливо, хвороба була дійсно серйозною і згодом призвела до смерті. Та документальних свідчень про це не збереглося. Лише в деяких джерелах, де наводиться його біографія, зазначається: “рік народження невідомий, дата смерті — після травня 1657 року”¹².

Після смерті гетьмана України Богдана Хмельницького про діяльність Лавріна Капусти, цього таланови-

того козацького ватажка і дипломата, в історичних джерелах більше не згадується. Тут ставимо (без домислів) великий знак запитання.

Могли знати про реальне місце останнього спочину Богдана Хмельницького і посли ряду країн, які на час смерті і поховання гетьмана Богдана Хмельницького перебували в тогочасній столиці Української козацької держави — Чигирині, і, звичайно, вели записи, і робили звіти про свої дипломатичні місії. Цей аспект ще чекає свого дослідника. Потрібно сприяти відправленню українських дослідників у архіви та бібліотеки насамперед таких країн, як Польща, Росія, Швеція, Туреччина.

Як висновок до цього розділу зазначимо, що перспективною у плані пошуків певної інформації щодо місця поховання державотворця України Богдана Хмельницького і його старшого сина Тимоша вважаємо дослідження біографій: третьої дружини гетьмана Ганни Золотаренко, дружини Тимоша — Розанди, гетьмана Івана Виговського, гетьмана Юрія Хмельницького, церковного діяча Лазаря Барановича, дипломата Лавріна Капусти та документів, пов'язаних із ними, після 1657 р., щодо залишення цими особами спогадів у записах, листах тощо.

ПРОБЛЕМНЕ ПИТАННЯ:
ЧИ БУВ БІЛЯ СУБОТОВА “ЗЕЛЕНИЙ
ОСТРІВ” І ЧИ БУЛА ТАМ
МИХАЙЛІВСЬКА ЦЕРКВА:
ЛЕГЕНДИ І ФАКТИ

Водному з листів до відомого українського історика Михайла Грушевського, свого чотирьохрічного брата, священник Михайлівської церкви в Суботові (з 1897 до 1910 рр.) Марко Грушевський наводить легенду суботівського старожила Кіндрата Холода (“літ, казав... 82”), **що вказує на існування Михайлівської церкви в Суботові ще задовго до появи на Чигиринщині Хмельницьких.** І що тут цікаве, то це поява інформації про острів біля Суботова.

Марко Грушевський: “На Зеленому (острів на Тясмині) була Михайлівська церква до татар. А татари — це мій дід чув од свого діда — ограбили цю церкву і батько Богданів вистроїв оце на цьому місці, що й зараз вона є. На Зеленому — я малим був — знаходили два дзвони з тієї церкви — зруйновані татарами, оден витягли з калюки..., бо Зелений серед води під пловом були ті дзвони. Один узяли у Мордвянську церкву і, либонь, і досі він є там, а одного, більшого, ніяк не витягли”¹.

Те, що острови у XVII ст. були біля Суботова, то цю інформацію ми черпаємо і з подорожнього щоденника араба Павла Алеппського.

Халебський Павло: 1654 рік. “У суботу, 2 серпня, гетьман Хміль приїхав відвідати нашого владика патріарха, після чого ми виїхали з Чигиринна, проїхали дві милі й дісталися величезного мосту, перекинутого над озерами, болотами, **островами й великими ріками**, він іде попід Чигиринською фортецею й веде через такі місцини, **що змушують подорожнього тремтіти із жаху.** На переїзд цим мостом ми затратили півтори години.

Подолавши цей міст, ми прибули до поселення під назвою Суботів, де зазвичай жив небіжчик Тиміш, гетьманів старший син”².

Інформацію про пагорби-острови в районі Суботова знаходимо і у роботі краєзнавця В. Гуглі. Вона, фактично, в певній частині, є переказом легенди, записаної о. Марком Грушевським.

Віктор Гугля: “Пагорби-острови, що розташовані в межах Суботова, сполучаються між собою паралельним руслу Тясмина підвищенням з достатньо промовистою назвою — Гірникове. Саме по ньому проходила ділянка дороги з Чигирина, і звідси починався міст до громадського центру Суботова.

У місцевому фольклорі підвищенням заплави приділено небагато уваги. Перекази стосуються лише пагорба з двома вершинами — **Височеньке і Зелене** — розташованого на східній околиці села. **Це був “острів”, зарослий лісом.** Свого часу стояли козаки. Переїздили човнами. Були печища, кузні. Цікаво, що **перекази розташовують тут і Михайлівську церкву, яка існувала ще до появи на Чигиринщині Хмельницьких**”³.

А ось яку інформацію щодо наявності поблизу Суботова островів подають археологічні дані. На території Суботова та його околицях відомо багато різночасових археологічних пам’яток. Для нашого дослідження цікавими є наступні.

Тетяна Нераденко: “Багатошарове поселення на острові Вакати або Ткаченків горб, **який являє собою високий пагорб (до 4 м висотою)** серед луків і боліт заплави Тясмину. Відкрито О. І. Тереножкіним у 1950 р. за фрагментом кераміки, знайденим на зораній території ост-

рова, яка відноситься до доби бронзи, раннього заліза, **XVI – XVII ст.** Має реєстраційний охоронний №4284 як багатoshарове поселення епохи неоліту – ранніх слов'ян”⁴.

Цікавим археологічним об'єктом біля села Суботів, який згадується у дослідженнях археологічної спадщини Чигиринщини, є **“Великий острів”**, який обстежувала експедиція Олексія Івановича Тереножкіна у 1950 р.

Ольга Брель: “Експедиція Олексія Івановича біля с. Суботів обстежила “Великий острів” та виявила залишки поселення стародавніх слов'ян (VIII – IX ст.)”⁵.

Острів біля Суботова на р.Тясмин згадується і у ХХ ст., в період Другої світової війни.

Гришко Ганна Василівна, 1925 р. н., жителька села Суботів Чигиринського району Черкаської області, роз-

**Вид на Замчище і краєвиди
Суботова із дзвіниці Іллінської церкви.
Світлина Г. Логвина. 1953 р.**

повідуючи про загибель свого брата Тютюнника Миколи Івановича 2 жовтня 1943 р., зокрема, зазначала: “В цей час поліції почали зганяти людей до старої контори на збори, щоб показати, що буде із тими, хто допомагає партизанам. Дехто, в тому числі і я з матір’ю, **встигли втекти на острів на р. Тясмин**”⁶.

Завершуючи цей невеликий, але цікаво-інтригуючий підрозділ книги, можемо констатувати єдине: острови в районі Суботова були, і це підтверджують дані археології. Але чи була до появи Хмельницьких на Чигиринщині на якомусь із цих островів церква, та ще і Михайлівська (!) — це питання залишається відкритим для дослідників.

— Висновки —

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Отже, в результаті проведеного нами аналізу приходимо до наступних висновків:

- Перспективними видаються пошуки місця поховання Богдана Хмельницького та його сина Тимоша саме в Іллінській церкві. Враховуючи сучасні наукові гіпотези українських вчених, які базуються на виявленні у 2019 р. аномалій всередині Іллінської церкви, найбільш правильним і доцільним було б розробити і затвердити на державному рівні комплексну Програму всебічного наукового дослідження Іллінської церкви — пам'ятки національного значення в селі Суботів Чигиринського району Черкаської області — на предмет остаточного підтвердження чи спростування можливого поховання в цій церкві великого українського державотворця, гетьмана України Богдана Хмельницького та його сина Тимоша. В разі непідтвердження цієї гіпотези, вже потім, доцільно було б розробити наступну програму з дослідження ймовірних локацій колишньої Михайлівської церкви в Суботові для пошуків їхніх поховань.

- На сьогодні достовірних тогочасних писемних джерел про існування склепу у колишній Михайлівській церкві в Суботові не зафіксовано.

- Потребують ретельного сучасного історико-перекладознавчого аналізу подорожні нотатки Павла Алеппського, які стосуються його перебування у Суботові у 1656 р., щоб з'ясувати, у якому стані на той час була

Іллінська церква: збудована, недобудована, діюча чи перебувала у стані добудови, а також чий саме гробівець (з урахуванням адекватності сучасного перекладу) бачив мандрівник у Михайлівській церкві.

- До цього часу фахівцями (археологами, геофізиками, істориками) не локалізоване точне місцезнаходження саме тієї споруди Михайлівської церкви, в якій у XVII ст. бував і Богдан Хмельницький, і його старший син Тиміш, та яка була розібрана і перенесена у 70-х рр. XIX ст. на інше місце. Не встановленим залишається на сьогодні і точне місце розташування вже перенесеної Михайлівської церкви, зруйнованої більшовиками у 1935 р.

- Вважаємо, що Іллінська церква в Суботові була збудована у 1651 р., на що вказує ряд писемних джерел. Незрозуміло, звідки взялось датування побудови церкви 1653 р. (цей рік широко з'являється в літературі саме у радянські часи). Як зазначає Н. Кукса, датою будівництва церкви подають 1651 р. і Мельхіседек Значко-Яворський (православний церковний діяч, архімандрит (бл. 1716 — 1809), і клірові відомості Іллінської церкви кінця XVIII — початку XX ст., та й пам'яткоохоронні документи перших років нової влади (1920-ті рр.), які зберігаються у Державному архіві Черкаської області.

- Не є логічним те, щоб “ринковою” на час смерті Богдана Хмельницького називалась Михайлівська церква, адже ринки в даній місцевості, враховуючи габаритність сільськогосподарської продукції і товару, зазвичай були розташовані на околиці населеного пункту. Оскільки місцевість у центрі Суботова в часи Національної революції середини XVII ст. була місцем скликання козацьких рад,

навіть чи там розміщували вози і мажари з різним крамом (не говорячи вже про продаж худоби: коні, корови, воли, свині і т.п.), адже це перетворювало б центральний майдан на далеко нечистотне місце.

- Рельєф території біля Іллінської церкви найбільш відповідає визначенню і функціям “ринкової” площі.

- Тіло Тимоша Хмельницького першопочатково, очевидно, могло знаходитись у дерев'яній Михайлівській церкві, а після Корсунської трагедії 1655 р., за вказівкою Богдана Хмельницького, можливо і дуже ймовірно, було перенесено у сімейний склеп під кам'яною Іллінською церквою. Це зробити було не складно, адже, як писав Михайло Грушевський на основі опрацювання ряду джерел: “тіло Тимошкове — в однім склепі, в труні” було забальзамоване, перед цим “вийнявши з нього середину”. Одні джерела вказують, що тіло Тимоша було залито медом, інші — засипане сіллю. Якщо враховувати, що Іллінська церква була на 1651 р. вже збудованою, то старший син Богдана Хмельницького і наприкінці грудня 1653 р. міг бути похованим саме у ній. А мандрівник Павло Алеппський міг бачити у 1656 р. у Михайлівській церкві (якою за свого життя опікувався як меценат і благодійник Тиміш Хмельницький, а тому у ній і було його портретне зображення) гробівець іншого сина Богдана Хмельницького, очевидно малолітнього, який, за рядом джерел, помер у 1637 р.

- Версію про поховання Богдана Хмельницького в Михайлівській церкві в Суботові активно наприкінці XIX — на початку XX ст. пропагував завдяки виданню “Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова” настоятель цієї церкви о.Марко Грушевський. Але з

приватних міркувань щодо тієї церкви, в якій він був настоятелем, та для її звеличення священник штучно применшував статус Іллінської церкви як усипальниці Хмельницьких. Цей священник прагнув перекреслити історичне значення Іллінської церкви і зробити славу своїй, Михайлівській. З цією метою о.М.Грушевський хотів переконати жителів Суботова спорудити на місці існуючої тоді дерев'яної Михайлівської церкви нову, кам'яну, а Іллінську церкву зовсім закрити і зробити з двох приходів — один, саме у новій Михайлівській церкві. Але жителі Суботова його не підтримали. Щоб врятувати свій задум від провалу, о.М.Грушевський, спираючись на створений ним самим так званий “Літопис Михайлівської церкви”, переконував, що Богдана Хмельницького поховано саме в Михайлівській церкві. Це твердження він обґрунтував, фальсифікуючи спогади суботівського жителя Маркіяна Бердника. До речі, на сьогодні доля згаданого “літопису” невідома.

- Нами встановлено, що саме завдяки збирачу та досліднику старожитностей, члену Чигиринського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, краєзнавцю, священнику Хрестовоздвиженського собору у Чигирині о.Олексію Єримовичу у 1921 р. вдалось виявити факт фальсифікації о. М. Грушевським спогадів суботівського жителя Маркіяна Бердника щодо знаходження ним поховання Богдана і Тимоша Хмельницьких під час ремонтних робіт на місці старої Михайлівської церкви. О. Єримович особисто зустрівся з ще живим на той час М.Бердником, який, ознайомившись із текстом “літопису” у Михайлівській церкві, страшенно обурився і заявив, що о. М. Грушевський над-

то зловживав його ім'ям. Для відновлення справедливості М. Бердник власноручно 04 грудня 1921 р. написав на ім'я тогочасного священника суботівської Михайлівської церкви Григорія Кривенка записку про те, що він не знаходив під час земляних робіт поблизу Михайлівської церкви поховань ні Богдана, ні Тимоша Хмельницьких.

- Доцільно видати унікальний рукопис “Тайна погребенія Богдана Хмѣльницкаго: как фактъ спекуляціи историческим событіем” репресованого у 1937 р. о. Олексія Єримовича, який нині зберігається у фондах Черкаського обласного краєзнавчого музею і є, практично, не відомим широкому загалу істориків та краєзнавців.

- Сучасні фахові дослідження українських вчених, проведені у польських архівах і бібліотеках, не підтверджують факт нападу Стефана Чарнецького на Суботів у 1664 р. та здійснення наруги над прахом гетьмана Богдана Хмельницького і його сина. А тому можемо припустити, що у Літопис Григорія Грабянки, та й у Чернігівський літопис, могла бути свідомо (?), за чиеюсь вказівкою, чи й несвідомо, внесена вигадана інформація про напад карального загону на Суботів і сплюндрування могил Богдана і Тимоша Хмельницьких, що на століття збило дослідників з правильного напрямку пошуків місця поховання великого державотворця України й запустило в інформаційний простір неправдиві, на нашу думку, відомості, які використовувало у своїх дослідженнях не одне покоління істориків.

- Відкритим для дослідників залишається питання відносно того, чи існував у районі біля Суботова загадковий “Зелений острів”, де, за переказами, існувала церква, давніша за згадані.

Богдан Хмельницький.
*Картина народного
художника України
Данила Нарбута. 1990 р.*

• Переспектиною у
плані пошуків додаткової
інформації щодо місця по-
ховання державотворця
України Богдана Хмель-
ницького і його старшого
сина Тимоша вважаємо до-
слідження біографій: тре-
тьої дружини гетьмана
Ганни Золотаренко; дру-
жини Тимоша — Розанди;
гетьмана Івана Виговсько-
го; гетьмана Юрія Хмель-
ницького; церковного
діяча Лазаря Барановича та
документів, пов'язаних із
ними, після 1657 р., щодо
залишення цими особами

спогадів у записах, листах тощо.

• На сьогодні доцільно було б у Суботові встановити
пам'ятний знак, який би вказував на історичне існуван-
ня в цьому, знаному в усій державі населеному пункті,
Михайлівської церкви. Це потрібно нам, українцям.
**Адже ми маємо право на свою історію, і маємо право
на своє українське минуле.**

— Післямова —

Завершимо цю книгу поезією “Суботів”, яку ще у 1994 р., прогулюючись суботівськими полями, написав видатний український поет і громадсько-політичний діяч **Дмитро Павличко**, та яка не втратила своєї актуальності нині:¹

*“Десь тут в землі лежить Богданів прах.
Я знаю де, та не скажу нікому,
Бо віднайдуть, розвіють на вітрах
Його кістки, як спалену солому.*

*А ви, хахли із Києва й Черкас,
Перевертні, затьмарені моголи,
Поклянетесь радо другий раз
У тому, в чому він не клявсь ніколи.*

*Мовчатиму, як Суботів мовчить,
Хоч добре знає, де його похова,
Допоки із міських, столичних плитъ
Не зазвучить державна наша мова”².*

До речі, Дмитро Павличко цікавився історії державотворчої Чигиринщини і вбачав у цьому благословенному краї потужну роль у формуванні патріотичного світогляду українців.

Р. С. А для дослідників історії Суботова, яких, можливо, зацікавило це дослідження, напишу запитання: **Із яких міркувань і для чого ж тоді Богдан Хмельницький збудував у Суботові кам’яну Іллінську церкву поряд із діючою в цьому населеному пункті дерев’яною Михайлівською церквою?**

Іллінська церква в Суботіві. Червень 2020 р.

— Примітки —

Передмова

1. Лазуренко В. М. У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез. Черкаси, 2019. 76 с.

2. Лазуренко В. М. Археологічні дослідження Суботівського замчища // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених (м. Київ, 22–24 квітня 1997 р.) : наукові матеріали. Київ, 1997. С. 291–293.

3. Лазуренко В. М. “Дано з Суботова” // Чигиринські вісті. 1997. 13 серпня. С. 3 ; Лазуренко В. М. Церемоніал прийому іноземних гостей в Чигирині за часів Богдана Хмельницького // Чигиринські вісті. 1998. 3 червня. С. 2–3 ; Лазуренко В. М. Місто слави козацької. Черкаси : Ваш Дім, 2005. 28 с. ; Лазуренко В. М., Лазуренко Ю. М. На перехресті епох. Богдан Хмельницький та його доба. Черкаси : Ваш Дім, 2005. 92 с. ; Лазуренко В. М. Тут кожен камінь пам’ятає гетьмана. Суботів – заміська резиденція гетьмана України Богдана Хмельницького. Черкаси : Ваш Дім, 2006. 20 с. ; Лазуренко В. М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення) : навч. посіб. Черкаси : Ваш Дім, 2004. 456 с. ; Лазуренко В. М. Іллінська церква // Українське козацтво : мала енциклопедія. Київ ; Запоріжжя, 2002. С. 179–180 ; Лазуренко В. М. Суботівський історичний музей // Українське козацтво : мала енциклопедія. Київ : Запоріжжя, 2002. С. 470 ; Лазуренко В. М. Національний історико-культурний заповідник “Чигирин” // Українське козацтво : мала енциклопедія. Київ ; Запоріжжя, 2002. С. 338–339.

4. Лазуренко В. М. Сучасний історіографічний погляд на проблему встановлення дати закінчення земного життя та локалізацію поховання гетьмана України Богдана Хмельницького // Гуманітарний вісник : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси, 2019. Число 31, вип. 15. С. 5–14. ; Лазуренко В. М. Створення Пантеону пам’яті великого

державотворця України Богдана Хмельницького: безпековий аспект // *Безпека в сучасному світі : матеріали Міжнародної наукової конференції, 27–28 вересня 2019 р., м. Дніпро* / наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпро, 2019. С. 147–150 ; Лазуренко В. М. Новітні пошуки крипти великого державотворця Богдана Хмельницького як наближення суспільства до усвідомлення необхідності створення пантеону національної Пам'яті українських героїв // *Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження : матеріали II-ої Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю) (10–11 жовтня 2019 р.)* / М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси, 2019. С. 150–155 ; Лазуренко В. М. Сучасні дослідження, направлені на пошук крипти гетьмана Богдана Хмельницького, як реальне наближення суспільства до усвідомлення необхідності створення Пантеону національної пам'яті українських героїв // *Актуальні проблеми сучасного культурно-освітнього простору : зб. ст. і матеріалів Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (6–7 листопада 2019 р.)*. Полтава, 2019. С. 74–76 ; Лазуренко В. М. Історичні джерела і сучасні наукові розвідки про поховання гетьмана України Богдана Хмельницького у контексті українського державотворення // *Витоки та становлення козацького руху на етнічних землях України. Постать Івана Виговського в контексті української історії : матеріали Третьої Всеукраїнської науково-історичної конференції, 14 грудня 2019 р., м. Бар Вінницької області*. Вінниця, 2019. С. 204–209 ; Лазуренко В. М. Сучасний погляд на історичні події 1664 року. Наруга над прахом великого українського гетьмана Богдана Хмельницького: була чи не було? // *Гуманітарний вісник : зб. наук. пр.* / М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси, 2020. Число 32, вип. 16. С. 5–12. ; Лазуренко В. М. Літописна необачність чи свідомо фальсифікація української історії. 1664 рік: таємниця осквернення могили і праху великого українського державотворця Богдана Хмельницького // *Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку : матеріали II Міжнародної наукової конференції, 27–28 березня 2020 р., м. Дніпро* / наук. ред.

О. Ю. Висоцький. Дніпро, 2020. Частина II. С. 112–116 ; Лазуренко В. М. Столітні наближення і віддалення українського суспільства від розкриття таємниці місця поховання великого гетьмана України Богдана Хмельницького // Вісник гуманітарного наукового товариства : наук. пр. Черкаси, 2020. Випуск 20. С. 52–58 ; Лазуренко В. М. Михайлівська церква в Суботіві як об'єкт для сучасних наукових дискусій // Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження : матеріали III-ої Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю) (05–06 листопада 2020 р.) / М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. ; упоряд.: д.і.н., проф. В. М. Лазуренко, к.і.н., доц. І. Ю. Стадник, к.і.н., доц. О. О. Яшан). Черкаси, 2020. С. 11–18 ; Лазуренко В. М. Чи буде розкрито таємницю місця останнього спочину Богдана Хмельницького // Пам'ятки України. Національна спадщина. 2020. № 1–3. С. 52–58 ; Лазуренко В. М. До питання пошуку реального місця поховання державотворця України Богдана Хмельницького // Поділля в роки Української національної революції середини XVII століття : матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, приуроченої 370-й річниці героїчної оборони Вінниці на чолі з полковником Іваном Богуном, Вінниця, 04 березня 2021 р. Вінниця, 2021. С. 211–225.

5. Лазуренко В. М. У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез. Черкаси, 2019. С. 69.

Вступне слово

1. Подобед П. Коли немає часу на мертвих – виходить, немає діла і до живих // Дзеркало тижня : міжнародний громадсько-політичний тижневик. 2016. № 1077. 22–29 січня.

2. Лазуренко В. М. У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від сто-

літніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез. Черкаси, 2019. С. 60–61.

3. Лазуренко В. М. Історичні джерела і сучасні наукові розвідки про поховання гетьмана України Богдана Хмельницького у контексті українського державотворення // Витоки та становлення козацького руху на етнічних землях України. Постать Івана Виговського в контексті української історії : матеріали Третьої Всеукраїнської науково-історичної конференції, 14 грудня 2019 р., м. Бар Вінницької області. Вінниця, 2019. С. 204.

4. Таурова Т. Г. Могила Б. Хмельницького в Суботове и перспективы ее поисков. Экспертное заключение. URL: <https://SPBU.RU/SCIENCE/EXPERT.HTML> ; Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 21–28.

5. Черкаський край – земля Богдана і Тараса : культуролог. зб. / за ред.: Б. В. Губського, В. М. Литвина, В. А. Смолія. Київ, 2002. С. 44–45.

Історія Михайлівської церкви в Суботові: від перших згадок про будівництво до знищення більшовиками у 1935 р.

1. Лазуренко В. М. Михайлівська церква в Суботові як об'єкт для сучасних наукових дискусій // Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження : матеріали III-ої Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю) (05–06 листопада 2020 р. / М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. ; упоряд.: д.і.н., проф. В. М. Лазуренко, к.і.н., доц. І. Ю. Стадник, к.і.н., доц. О.О. Яшан). Черкаси, 2020. С. 11.

2. Кукса Н. В. З історії Богданових церков у Суботові // Пам'ятки України: історія та культура : наук. часопис. 2002. Річник XXXIV, число 2. С. 40–47.

3. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 291. арк. 122.

4. Смолій В. А., Степанков. В. С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). 2-ге вид., перероб. Київ, 1995. С. 44.

5. Кукса Н. В. З історії Богданових церков у Суботіві // Пам'ятки України: історія та культура : наук. часопис. 2002. Річник XXXIV, число 2. С. 41.
6. Соса П. П. Легенди про гетьмана // Краєзнавець Черкащини. Черкаси, 1992. Третій випуск. С. 11.
7. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / відп. ред.: Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. 2-е вид., виправл. і доп. Львів, 1990. С. 57.
8. Кукса Н. В. Церква в ім'я Святого Архістратиґа Михайла в Суботіві // Історія релігій в Україні : наук. щоріч. Львів, 2005.
9. Кукса Н. В. Раритети козацької доби Чигиринщини: Напрестольне Євангеліє 1651 року із Свято-Михайлівської церкви в Суботіві // Сьомі Богданівські читання : матеріали Всеукраїнської наукової конференції : зб. наук. пр. Черкаси, 2013. С. 135.
10. Ролле Й. Жінки при Чигиринському дворі. Київ, 1994. С. 30.
11. Халєбський П. Україна – земля козаків : подорожній щоденник / упоряд. М. О. Рябий ; післям. В. О. Яворівського. Київ, 2009. С. 249 ; Ролле Й. Жінки при Чигиринському дворі. Київ, 1994. С. 34.
12. Кукса Н. В. Історичні поховання XVII–XVIII століть в Суботіві // Наукові записки : зб. пр. молодих вчених та аспірантів. Київ, 2002. Т. 9. С. 227.
13. Халєбський П.. Україна – земля козаків : подорожній щоденник / упоряд. М. О. Рябий ; післям. В. О. Яворівського. Київ, 2009. С. 282.
14. Гугля В. І. Суботів Хмельницьких. Дніпропетровськ, 2006. С. 38.
15. Кукса Н. В. Православні церкви Чигиринщини у візитації 1726 року // Свідок козацької слави: погляд через століття. Черкаси, 2003. С. 101.
16. Кукса Н. В. Церква в ім'я Святого Архістратиґа Михайла в Суботіві // Історія релігій в Україні : наук. щорічник. Львів, 2005.
17. Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX–I половини XX століття. Черкаси, 2013. С. 16.

18. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. Похилевич. Біла Церква, 2007. С. 533.

19. Кукса Н.В. З історії Богданових церков у Суботіві // Пам'ятки України: історія та культура : наук. часоп. 2002. Річник XXXIV, число 2. С. 44.

20. Кукса Н.В. Повернені імена: суботівський священик Роман Орловський // Свідок козацької слави: погляд через століття. Черкаси, 2003. С. 72.

21. Кукса Н.В. Постать Марка Федоровича Грушевського у становленні дитячої етнографії та УАПЦ // Черкащина в контексті історії України. Черкаси, 2004. С. 387–394.

22. Кукса Н.В. З історії Богданових церков у Суботіві // Пам'ятки України: історія та культура : наук. часоп. 2002. Річник XXXIV, число 2. С. 45.

23. Нераденко Т.М. Правобережна Черкащина: туристично-краєзнавчий потенціал: краєзнавче наук.-попул. вид. Черкаси, 2018. С. 65.

24. Кукса Н.В. З історії Богданових церков у Суботіві // Пам'ятки України: історія та культура : наук. часоп. 2002. Річник XXXIV, число 2. С. 45.

25. Шмиголь Л. Суботів у романі М.Старицького "Богдан Хмельницький". Історична правда і вимисел // Свідок козацької слави: погляд через століття. Черкаси, 2003. С. 83.

26. У церкві в Суботіві знайдено загадкові пустоти. Історики сподіваються, що вони можуть вказати на ймовірне поховання Богдана Хмельницького // Історія. 2019. Жовтень, № 10 (61). С. 13 ; У Суботіві науковці знайшли ймовірне поховання Богдана Хмельницького (Фото) URL: <https://dzvin.media/news/u-subotovi-naukovczi-znajshly-jmovirne-pohovannya-bogdana-hmelnyczkogo-foto/>

27. Таурова Т.Г. Могила Б.Хмельницкого в Суботове и перспективы ее поисков. Экспертное заключение. URL: <https://SPBU.RU/SCIENCE/EXPERT.HTML>. С. 6.

Проблемне питання: Чи міг бути похований гетьман України Богдан Хмельницький у Михайлівській церкві в Суботові?

1. Чухліб Т. В. Всеукраїнська науково-практична конференція “Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан” // Український історичний журнал. 2019. № 6. С. 222.

2. Літопис Самовидця. URL:
<http://litopys.org.ua/samovyd/sam02.htm>

3. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. із староукр. Р. Г. Іванченка. Київ, 1992. 192 с. URL:
<http://litopys.org.ua/grab/hrab2.htm>

4. Величко С. Літопис. Київ, 1991. Т. 1. С. 206–207.

5. Історія Русів / пер. І. Драча ; вступ. ст. В. Шевчука. Київ, 1991. С. 191.

6. Костомаров М. І. Богдан Хмельницький : іст. нарис. Київ, 1992. С. 71.

7. Максимович М. О. Києвъ явился градомъ великимъ...: Вибрані українознавчі твори / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису В. О. Замлинський ; приміт. І. Л. Бутича ; переднє слово В. В. Скопенка. Київ, 1994. С. 242.

8. Аркас М. М. Історія України-Русі / переднє слово П. М. Гвоздецького. 3-тє факс. вид. Київ, 1993. С. 213.

9. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / відп. ред.: Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. 2-е вид., випр. і допов. Львів, 1990. С. 336.

10. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. М., 2005. С. 378.

11. Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897-9 / подав Марко Грушевський // Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис. 2002. Річник XXXIV, число 2. С. 119.

12. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. Вид. 3-тє, допов. та перероб. Київ, 2020. С. 718.

13. Кілессо С. К. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. Київ, 2000. С. 97.

14. Лазуренко В. М. У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез. Черкаси, 2019. С. 19.

15. Ролле Й. Жінки при Чигиринському дворі. Київ, 1994. С. 30.

16. Ролле Й. Жінки при Чигиринському дворі. Київ, 1994. С. 24.

17. Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX – I половини XX століття. Черкаси, 2013. С. 15.

18. Дорошенко Д. По рідному краю (Подорожні вражіння й замітки). Видання третє фотостатом другого видання (Львів 1930 р.). Нью-Йорк, 1956. С. 129–134.

19. Дорошенко Д. По рідному краю (Подорожні вражіння й замітки). Видання третє фотостатом другого видання (Львів 1930 р.). Нью-Йорк, 1956. С. 129–134.

20. Ненайденная могила Богдана Хмельницького // 100 великих загадок Украины / Е. А. Попельницкая, В. В. Петренко и др. Киев : Арий, 2007. С. 239.

21. Кукса Н. В. Гнат Якович Стеллецький: штрихи до портрета. Черкаси, 2004. С. 83.

22. У Суботові науковці знайшли ймовірне поховання Богдана Хмельницького (Фото). URL: <https://dzvin.media/news/u-subotovi-naukovczi-znajshly-jmovirne-pohovannya-bogdana-hmelnyczkogo-foto/>

23. Барабаш Т. Богдан Хмельницький. Харків, 2015. С. 241–242.

24. Барабаш Т. Богдан Хмельницький. Харків, 2015. С. 243.

25. Соса П. П. Легенди про гетьмана // Краєзнавець Черкащини. Черкаси, 1992. Третій випуск. С. 12.

26. Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX – I половини XX століття. Черкаси, 2013. С. 129.

27. Ганницький С. До питання про місце поховання Богдана Хмельницького. Версії // Чигиринщина: історія і сьогодення :

матеріали науково-практичної конференції, 1–2 жовтня 2008 р. Черкаси, 2008. С. 98.

28. Кукса Н. В. Усипальниця Богдана Хмельницького в часи німецько-фашистської окупації (7 серпня 1941–12 грудня 1945 рр.) // Чигиринщина в історії України : матеріали Другої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи I–III ступенів Чигиринського району Черкаської області / за заг. ред. доцента В. М. Лазуренка. Черкаси, 2008. Збірник 2 : Чигиринщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. С. 91.

29. Мицик Ю. Чигирин і Суботів в спогадах Дмитра Павличка // Чигиринщина: історія і сьогодення : матеріали VII науково-практичної конференції, 21–22 листопада 2019 р. / упоряд.: Я. Л. Діденко, О. І. Трощинська, Л. О. Абашина. Черкаси, 2019. С. 125.

30. Мицик Ю. Чигирин і Суботів в спогадах Дмитра Павличка // Чигиринщина: історія і сьогодення : матеріали VII науково-практичної конференції, 21–22 листопада 2019 р. / упоряд.: Я. Л. Діденко, О. І. Трощинська, Л. О. Абашина. Черкаси, 2019. С. 125.

Тиміш Хмельницький і можливе його поховання у Михайлівській церкві

1. Тиміш Хмельницький.

URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Тиміш_Хмельницький

2. Барабаш Т. Богдан Хмельницький. Харків, 2015. С. 228.

3. Мицик Ю. А. Хмельницький Тиміш // Енциклопедія історії України / НАН України, Інститут історії України ; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2013. Т. 10 : Т–Я. С. 391.

4. Мицик Ю. А. Хмельницький Тиміш // Українське козацтво : мала енциклопедія. Київ ; Запоріжжя, 2002. С. 512.

5. Мицик Ю. А., Бажан О. Г., Власов В. С. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., допов. і перероб. Київ, 2010. С. 110.

6. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ, 1991. Т. 9, кн. 1. 1996. С. 587.

7. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ, 1991. Т. 9, кн. 1. 1996. С. 590.

8. Кілессо С. К. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. Київ, 2000. С. 34.

9. Халєбський П. Україна – земля козаків : подорожній щоденник / упоряд. М. О. Рябий ; післям. В. О. Яворівського. Київ, 2009. С. 248–249.

10. Історик натрапив на невідомий реєстр гетьманів. URL: https://gazeta.ua/articles/history/_istorik-natrapiv-na-nevidomij-reyestr-getmaniv/926746

11. Тиміш Хмельницький.
URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Тиміш_Хмельницький

12. Герей В. Тиміш Хмельницький: доля і недоля. URL: http://na-skryzhalyah.blogspot.com/2017/06/blog-post_26.html

13. Летопись Самовидца. О войнах Богдана Хмельницкого и междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти. Доведена продолжателями до 1734 года // Страна Казаков. Київ, 2004. С. 92.

14. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. із староукр. Р. Г. Іванченка. Київ, 1992. 192 с. URL: <http://litopys.org.ua/grab/hrab2.htm>

15. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. Київ, 1991. Т. 9, кн. 1. 1996. С. 596.

16. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. Київ, 1991. Т. 9, кн. 1. 1996. С. 599.

17. Ролле Й. Жінки при Чигиринському дворі / прим. О. І. Гуржія. Київ, 1994. С. 33–34.

18. Костомаров М. І. Богдан Хмельницький : іст. нарис. Київ, 1992. С. 59.

19. Максимович М. О. Киевъ явился градомъ великимъ... // Вибрані українознавчі твори / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису В. О. Замлинський ; приміт. І. Л. Бутича ; переднє слово В. В. Скопенка. Київ, 1994. С. 239.

20. Меріме Проспер. Богдан Хмельницький / пер. з фр. Я. Кравця // Історичні постаті України : іст. нариси : зб. / упоряд. та авт. вст. ст. О. В. Болдирєв. Одеса, 1993. С. 175.
21. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. М., 2005. С. 366.
22. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. Київ, 1993. С. 191.
23. Аркас М. М. Історія України-Русі / переднє слово П. М. Гвоздецького. 3-тє факс. вид. Київ, 1993. С. 201.
24. Наш Г. Історія українського народу. Київ, 1993. С. 123.
25. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. Київ, 1992. Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. С. 20–21.
26. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. Київ, 1994. С. 171.
27. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). 2-ге вид., перероб. Київ, 1995. С. 419–420.
28. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. Київ, 1991. Т. 9, кн. 1. 1996. С. 725–726.
29. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. Київ, 1994. С. 176; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. Вид. 3-тє, допов. та перероб. Київ, 2020. С. 434.
30. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. Київ, 1994. С. 176.
31. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. 2-е вид., виправлене і доповнене. Львів, 1990. С. 59.
32. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. 2-е вид., виправлене і доповнене. Львів, 1990. С. 336.
33. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. Вид. 3-тє, допов. та перероб. Київ, 2020. С. 719.

34. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. Похилевич. Біла Церква, 2007. С. 532–533.

35. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. Похилевич. Біла Церква, 2007. С. 532.

36. Халєбський П. Україна – земля козаків : подорожній щоденник / упоряд. М. О. Рябий ; післям. В. О. Яворівського. Київ, 2009. С. 250.

37. Нераденко Т. М. Золота підкова Черкащини. Черкаси, 2006. С. 39.

38. Національний історико-культурний заповідник “Чигирин”: історія, сьогодення, майбуття. Черкаси ; Чигирин, 2002. С. 47.

39. Халєбський П. Україна – земля козаків : подорожній щоденник / упоряд. М. О. Рябий ; післям. В. О. Яворівського. Київ, 2009. С. 219–220.

40. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 26.

41. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО). Ф. Р–131. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 151 // Листування з археологічним комітетом академії наук УРСР Дніпропетровською крайовою інспектурою по охороні пам'ятників культури і природи, з окрвиконкомом та райвиконкомом про виявлення та охорону пам'ятників старовини, мистецтв та природи в окрузі. Почато 1 січня 1927 р. – закінчено 12 жовтня 1927 р.; Клименко Т.А. З історії охорони пам'яток історії та культури Чигиринщини у 20-х рр. ХХ ст. за документами ДАЧО // Залізнякові читання. Матеріали Третьої наукової краєзнавчої конференції, с. Медведівка, 21 жовтня 2011 р. – Черкаси, видавець Чабаненко Ю., 2011. – С. 39.

42. Гугля В. І. Суботів Хмельницьких. Дніпропетровськ, 2006. С. 38–39
43. Вечерський В. Богдан Хмельницький // Народне мистецтво. 2009. № 3–4. Квартальник, І частина. С. 51.
44. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина / Наукове товариство ім. Шевченка ; гол. ред. В. Кубійович ; ред. кол.: А. Жуковський, І. Кошелівець (літ. ред.), В. Маркусь, О. Оглоблин, А. Фіголь, Ю. Шевельов, С. Янів (секр.). Париж ; Нью-Йорк, 1984. Т. 10 : Хмельницький Борис-Яцуржинський Георгій. С. 3605.
45. Малий словник історії України / відпов. ред. В. А. Смолій. Київ, 1997. С. 429.
46. Довідник з історії України (А-Я) : посібн. для серед. загальноосв. навч. закл. / за заг. ред.: І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге вид., доопрац. і допов. Київ, 2002. С. 1016.
47. Довідник з історії України (А-Я) : посібн. для серед. загальноосв. навч. закл. / за заг. ред.: І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге вид., доопр. і доповн. Київ, 2002. С. 1016.
48. Новий довідник : Історія України. Київ, 2006. С. 208–209.
49. Жадько В. О. Черкащина. Універсальна енциклопедія : док.-публ., наук. фотоіл. істор. вид. Київ, 2010. С. 905.
50. Черкаська Г. Тиміш і його Розанда // Голос України. 2014. 23 жовтня.
51. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ, 1991. Т. 9, кн. 1. 1996. С. 594–595.
52. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ, 1991. Т. 9, кн. 1. 1996. С. 599.
53. Мицик Ю. А., Бажан О. Г., Власов В. С. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., допов. і перероб. Київ, 2010. С. 110.
54. Бондар К. Сто років наукових пошуків. Результати археологічних та геофізичних досліджень в Іллінській церкві – усипальниці Богдана Хмельницького в Суботові // Пам'ятки України. Національна спадщина. 2020. № 1–3. С. 59.
55. У Суботові науковці знайшли ймовірне поховання Богдана Хмельницького (Фото). URL: <https://dzvin.media/news/u->

subotovi-naukovczi-znajshly-jmovirne-pohovannya-bogdana-hmelnyczkogo-foto/

56. Ільчишин І. Результати георадарних досліджень в Іллінській церкві. Суботів: 2018–2019. С. 10.

57. Бондарь К. М., Хоменко Р. В., Чернов А. П., Кукса Н. В. Результаты георадарного обследования Ильинской церкви – усыпальницы Богдана Хмельницкого в Субботове // Геофизический журнал. 2020. Т. 42, № 3. С. 186–187 ; Звіт з виконання архітектурно-археологічних досліджень в приміщеннях пам'ятки архітектури національного значення охор. № 770 – церкви Св. Пророка Іллі в с. Суботів Чигиринського району Черкаської області, об'єкта Національного заповідника “Чигирин” / керівник теми доктор архітектури, професор, завідувач кафедри архітектури та реставрації Національного університету “Львівська політехніка” Микола Бевз. Львів, 2019. С. 12.

58. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 23.

59. Кукса Н. В. Церква Святого Пророка Іллі в Суботіві: минуле і сьогодення усыпальниці Богдана Хмельницького. Черкаси, 2020. С. 320.

60. Юра Р. О. Щоденник експедиції Інституту археології НАНУ 1970 р. Архів ІА НАНУ. С. 6.

61. Юра Р. О. Щоденник експедиції Інституту археології НАНУ 1970 р. Архів ІА НАНУ. С. 2–3.

62. Кукса Н. В. Церква Святого Пророка Іллі в Суботіві: минуле і сьогодення усыпальниці Богдана Хмельницького. Черкаси, 2020. С. 320.

63. Юра Р. О., Горішній П. А. Археологічні дослідження в Суботіві // Український історичний журнал. 1972. № 1. С.155.

64. Бондар К. Сто років наукових пошуків. Результати археологічних та геофізичних досліджень в Іллінській церкві – усыпальниці Богдана Хмельницького в Суботіві // Пам'ятки України. Національна спадщина. 2020. № 1–3. С. 60.

65. Юра Р. О. Щоденник експедиції Інституту археології НАНУ 1970 р. Архів ІА НАНУ. С. 30–33.

66. Кукса Н. В. Церква Святого Пророка Іллі в Суботові: минуле і сьогодення усипальниці Богдана Хмельницького. Черкаси, 2020. С. 326.
67. Юра Р. О. Щоденник експедиції Інституту археології НАНУ 1970 р. Архів ІА НАНУ. С. 38.
68. Юра Р. О. Щоденник експедиції Інституту археології НАНУ 1970 р. Архів ІА НАНУ. С. 40.
69. Юра Р. О. Щоденник експедиції Інституту археології НАНУ 1970 р. Архів ІА НАНУ. С. 47.
70. Юра Р. О. Щоденник експедиції Інституту археології НАНУ 1970 р. Архів ІА НАНУ. С. 60.
71. Бондар К. Сто років наукових пошуків. Результати археологічних та геофізичних досліджень в Іллінській церкві – усипальниці Богдана Хмельницького в Суботові // Пам'ятки України. Національна спадщина. 2020. № 1–3. С. 66.
72. Бондар К. Сто років наукових пошуків. Результати археологічних та геофізичних досліджень в Іллінській церкві – усипальниці Богдана Хмельницького в Суботові // Пам'ятки України. Національна спадщина. 2020. № 1–3. С. 66.
73. Кукса Н. В. Церква Святого Пророка Іллі в Суботові: минуле і сьогодення усипальниці Богдана Хмельницького. Черкаси, 2020. С. 333–334.
74. Горішній П. А. Звіт експедиції Інституту археології НАНУ 1971 р. Архів ІА НАНУ. С. 4.
75. Горішній П. А. Звіт експедиції Інституту археології НАНУ 1971 р. Архів ІА НАНУ. С. 4 ; Бондар К. Сто років наукових пошуків. Результати археологічних та геофізичних досліджень в Іллінській церкві – усипальниці Богдана Хмельницького в Суботові // Пам'ятки України. Національна спадщина. 2020. № 1–3. С. 66.
76. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.
77. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 23.

78. Звіт з виконання науково-технічної експертизи Обстеження Іллінської церкви та прилеглої до неї території у с. Суботів Чигиринського району Черкаської області із застосуванням неруйнівних геофізичних методів / керівник теми кандидат геологічних наук К. М. Бондар. Київ, 2019. С. 4–5.

79. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 24.

80. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 24.

81. ДАЧО. Ф. Р–131. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 4, 4зв., 5 // Шевченковская (Черкасская) окружная инспектура народного образования. Протоколи засідань Комітету за 1924 р. Опис експонатів Черкаського окружного музею. Начато 12 декабря 1927. Книжка протокольних справ Черкаського Окружного Комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи (Окркопису). 1923 – 1924. м. Черкаси на Київщині.

Проблемне питання: Чи знищив у 1664 році польський каральний загін Стефана Чарнецького тіло Тимоша Хмельницького, і в якій саме церкві, якщо така подія мала місце? “Прихована історія”: Корсунська трагедія 1655 р. як джерело для цікавих висновків

1. Лазуренко В. М. Сучасний погляд на історичні події 1664 року. Наруга над прахом великого українського гетьмана Богдана Хмельницького: була чи не було? // Гуманітарний вісник : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси, 2020. Число 32, вип. 16. С. 5–12 ; Лазуренко В. М. Літописна необачність чи свідомо фальсифікація української історії. 1664 рік: таємниця осквернення могили і праху великого українського державотворця Богдана Хмельницького // Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку : матеріали II Міжнародної наукової конференції, 27–28 березня 2020 р., м. Дніпро / наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпро, 2020. Частина II. С. 112–116 ; Лазуренко В. М. У пошуках крипти великого дер-

жавотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез. Черкаси, 2019. С. 26–32 ; Лазуренко В. М. Створення Пантеону пам'яті великого державотворця України Богдана Хмельницького: безпековий аспект // Безпека в сучасному світі : матеріали Міжнародної наукової конференції, 27–28 вересня 2019 р., м. Дніпро / наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпро, 2019. С. 147–150 ; Лазуренко В. М. Сучасні дослідження направлені на пошук крипти гетьмана Богдана Хмельницького, як реальне наближення суспільства до усвідомлення необхідності створення Пантеону національної пам'яті українських героїв // Актуальні проблеми сучасного культурно-освітнього простору : збірник статей і матеріалів Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (6–7 листопада 2019 р.). Полтава, 2019. С. 74–76 ; Лазуренко В. М. Історичні джерела і сучасні наукові розвідки про поховання гетьмана України Богдана Хмельницького у контексті українського державотворення // Витоки та становлення козацького руху на етнічних землях України. Постать Івана Виговського в контексті української історії : матеріали Третьої Всеукраїнської науково-історичної конференції, 14 грудня 2019 р., м. Бар Вінницької області. Вінниця, 2019. С. 204–209 ; Лазуренко В. М. Чи буде розкрито таємницю місця останнього спочину Богдана Хмельницького // Пам'ятки України. Національна спадщина. 2020. № 1–3. С. 52–58 ; Лазуренко В. М. Столітні наближення і віддалення українського суспільства від розкриття таємниці місця поховання великого гетьмана України Богдана Хмельницького // Вісник гуманітарного наукового товариства : наукові праці. Черкаси, 2020. Вип. 20. С. 52–58.

2. Повідомлення НАН України. Науковці продовжать дослідження усипальниці Богдана Хмельницького. URL: <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=5340> ; Лелітка С. Науковці продовжать дослідження усипальниці Богдана Хмельницького // Голос України. 2019. 20 липня, № 135.

3. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. 2-е вид., випр. і допов. Львів, 1990. С. 336 ; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). 2-ге вид., перероб. Київ, 1995. С. 595.

4. Лазуренко В. М. У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез. Черкаси, 2019. С. 27, С. 32.

5. Барабаш Т. Богдан Хмельницький. Харків, 2015. С. 239.

6. Чухліб Т. Всеукраїнська науково-практична конференція «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан» // Український історичний журнал. 2019. № 6. С. 220–223.

7. Чухліб Т. Всеукраїнська науково-практична конференція «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан» // Український історичний журнал. 2019. № 6. С. 222–223.

8. Лазуренко В. М. У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез. Черкаси, 2019. С. 65.

9. Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) и Коломацкие челобитные / изд. Ал. Лазаревского. Киев : Типография Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1890. 44 с. URL: <http://litopys.org.ua/chernlet/chern02.htm>

10. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. із староукр. Київ, 1992. С. 104.

11. Аркас М. М. Історія України-Русі / передне слово П. М. Гвоздецького. 3-тє факс. вид. Київ, 1993. С. 213.

12. Історія Русів / пер. І. Драча ; вступ. ст. В. Шевчука. Київ, 1991. С. 213.

13. Максимович М. О. Киевъ явился градомъ великимъ...: Вибрані українознавчі твори / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису

В. О. Замлинський ; приміт. І. Л. Бутича. переднє слово В. В. Скопенка. Київ, 1994. С. 243.

14. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. Похилевич. Біла Церква, 2007. С. 532–533.

15. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. 2-е вид., випр. і допов. Львів, 1990. С. 336.

16. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. Вид. 3-тє, допов. та перероб. Київ, 2020. С. 719.

17. Горобець В. Золотаренко Іван Нечипорович // Енциклопедія історії України : в 5 т. / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2005. С. 377.

18. Козаки-характерники и искусства Спаса. URL: https://ivanets.com/articles/ua_asc_harakternyk.html

19. Історія Русів / пер. І. Драча ; вступ. ст. В. Шевчука. Київ, 1991. С. 176.

20. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ, 1991. Т. 9, кн. 2. 1997. С. 1156–1157.

21. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ, 1991. Т. 9, кн. 2. 1997. С. 1157.

22. Кукса Н. В. Церква Святого Пророка Іллі в Суботіві: минуле і сьогодення усипальниці Богдана Хмельницького. Черкаси, 2020. С. 242.

Проблемне питання: Боротьба за першість двох суботівських церков. о. Марко Грушевський як один з творців легенд про Михайлівську церкву як місце поховання Богдана Хмельницького і його сина Тимоша

1. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 23.

2. Соса П. П. Легенди про гетьмана // Краєзнавець Черкащини. Черкаси, 1992. Третій випуск. С. 10–11.

3. Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX – I половини XX століття. Черкаси, 2013. С. 11.

4. Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897-9 / подав Марко Грушевський // Пам'ятки України: історія та культур : науковий часопис. 2002. Річник XXXIV, число 2. С. 119.

5. Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897-9 / подав Марко Грушевський // Пам'ятки України: історія та культура : науковий часопис. 2002. Річник XXXIV, число 2. С. 119.

6. Нераденко Т. М. Археологія Чигиринщини. Черкаси, 2012. С. 245–246 ; Перепелиця А. Православні святині Чигиринщини. Черкаси, 2020. С. 140–152.

7. Еримович А. Тайна погребения Богдана Хмельницкого: как факт спекуляции историческим событием // Черкаський обласний краєзнавчий музей. ПП-11. С. 77.

8. Еримович А. Тайна погребения Богдана Хмельницкого: как факт спекуляции историческим событием // Черкаський обласний краєзнавчий музей. ПП-11. С. 78.

9. Еримович А. Тайна погребения Богдана Хмельницкого: как факт спекуляции историческим событием // Черкаський обласний краєзнавчий музей. ПП-11. С. 79.

10. Еримович А. Тайна погребения Богдана Хмельницкого: как факт спекуляции историческим событием // Черкаський обласний краєзнавчий музей. ПП-11. С. 80.

11. Еримович А. Тайна погребения Богдана Хмельницкого: как факт спекуляции историческим событием // Черкаський обласний краєзнавчий музей. ПП-11. С. 81.

12. Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897-9 / подав Марко Грушевський // Пам'ятки України: історія та культура : науковий часопис. 2002. Річник XXXIV, число 2. С. 118.

13. Кукса Н. В. До історії Михайлівської церкви в с. Суботіві // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Київ, 1999. Вип. 8. С. 19.

Історичне минуле суботівських церков у дискусійному полі

1. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27–28.

2. Таирова Т. Г. Могила Б. Хмельницкого в Суботове и перспективы ее поисков. Экспертное заключение. URL: <https://SPBU.RU/SCIENCE/EXPERT.HTML>.

3. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 21–28.

4. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 24.

5. Липинський В. Україна на переломі, 1657–1959 : замітки до історії укр. держ. буд-ва в XVII-ім ст. [Ч. 1]. Відень ; Київ: Вид. Дніпров. Союзу Спожив. Союзів України ("Дніпросоюз"), 1920. 304 с.

6. Кукса Н. В. Наукова розвідка. Збірка Марка Грушевського "Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова" як джерело дослідження пам'яток козацької доби // Історичний феномен Чигиринського краю : матеріали науково-практичної конференції Національного історико-культурного заповідника "Чигирин", 3–4 жовтня 2001 року. Київ, 2003. С. 128.

7. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 24.

8. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 24.

9. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 24.

10. Лазуренко В. М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення): навч. посіб. Черкаси, 2004. С. 22.

11. Нечитайло П. О., Тимчук Д. В. Звіт за результатами проведення спелео-археологічних робіт поблизу Іллінської церкви в с. Суботів, Чигиринського району Черкаської області. Кам'янець-Подільський, 2019. С. 11–13.

12. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.

13. Twardowski S. Woyna domowa z kozaki i tatarzy, Moskwa, potem Szwedami i z Węgry. S. 239.

14. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 24.

15. Шевченко Т. Г. Кобзар. Київ, 2006. С. 128–135.

16. Шевченко Т. Г. Кобзар. Київ, 2006. С. 132.

17. Шевченко Т. Г. Кобзар. Київ, 2006. С. 134.

18. Шевченко Т. Г. Кобзар. Київ, 2006. С. 134.

19. Сергієнко Г. Я. Діяльність Т. Г. Шевченка у Київській археографічній комісії (1845–1847 рр.) // Український історичний журнал. 1991. № 3. С. 54.

20. Сергієнко Г. Я. Діяльність Т. Г. Шевченка у Київській археографічній комісії (1845–1847 рр.) // Український історичний журнал. 1991. № 3. С. 47.

21. Сергієнко Г. Я. Діяльність Т. Г. Шевченка у Київській археографічній комісії (1845–1847 рр.) // Український історичний журнал. 1991. № 3. С. 54.

22. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.

23. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. Вид. 3-тє, допов. та перероб. Київ, 2020. С. 718.

24. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.

25. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.

26. Літопис Самовидця. URL: <http://litopys.org.ua/samovydd/sam02.htm>; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. URL: <http://litopys.org.ua/grab/hrab2.htm>; Величко С. Літопис. Київ, 1991. Т. 1. С. 206–207; Історія Русів / пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. Київ, 1991. С. 191.

27. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.

28. Шевченко Т. Г. Кобзар. Київ, 2006. С. 133.

29. Шевченко Т. Г. Кобзар. Київ, 2006. С. 130.

30. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.

31. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. 2-е вид., виправл. і доп. Львів, 1990. С. 57.

32. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.

33. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.

34. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.

35. Лазуренко В. М. У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів:

від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез. Черкаси, 2019. С. 65, 67–68.

36. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.

37. Шевченко Т. Г. Кобзар. Київ, 2006. С. 128.

38. Чухліб Т. В. Всеукраїнська науково-практична конференція “Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан” // Український історичний журнал. 2019. № 6. С. 220.

39. Букет Є. Міфічне поховання. URL:
https://uain.press/blogs/mifichne-pohovannya-1058277?fbclid=IwAR3sdPdbw_SjN5iXUL0ltT6qmdzk5gPxrh8tsF940SI30ZJMYtR1VlPPK4k

40. Чухліб Т. В. Всеукраїнська науково-практична конференція “Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан” // Український історичний журнал. 2019. № 6. С. 220–221.

41. Доскоч В. У пошуках могили Богдана Хмельницького. Детально про віднайдення ймовірного поховання українського гетьмана. URL: // https://zaxid.net/statti_tag50974/https://zaxid.net/u_poshukah_mogili_bogdana_hmelnitskogo_n1483778

Проблемне питання: Чи проводились археологічні дослідження на місці Михайлівської церкви?

1. Кукса Н. В. Наукові “досліди Гната Яковича Стеллецького по з’ясуванню історичної тайни Богдана” в Суботіві (20-ті рр. ХХ ст.) // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. Київ, 2002. Вип.11. С. 156–159.

2. Кукса Н. Гнат Якович Стеллецький: штрихи до портрета. Черкаси, 2004. С. 83.

3. Обстеження Іллінської церкви та прилеглої до неї території у с. Суботів Чигиринського району Черкаської області із застосуванням неруйнівних геофізичних методів: звіт з

виконання наук.-техн. експертизи / керівник теми кандидат геологічних наук К. М. Бондар. Київ, 2019. С. 11.

4. Кукса Н. З історії Богданових церков у Суботіві // Пам'ятки України: історія та культура : науковий часопис. 2002. Річник XXXIV, число 2. С. 45.

5. Брель О. В. Археологічні дослідження пам'яток XVII–XVIII століть в с. Суботів Чигиринського району // Чигиринщина: історія і сьогодення : матеріали науково-практичної конференції, 30 вересня – 1 жовтня 2010 р. Черкаси, 2011. С. 41.

6. Нераденко Т. М. Археологія Чигиринщини. Черкаси, 2012. С. 138–139.

7. Нераденко Т. М. Археологія Чигиринщини. Черкаси, 2012. С. 139.

8. Гуглю В. І. Суботів Хмельницьких. Дніпропетровськ, 2006. С. 37–38.

Згадки про Михайлівську церкву в Суботіві у описах і нотатках відомих діячів, письменників, мандрівників

1. Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX – I половини XX століття. Черкаси, 2013. С. 52.

2. Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX – I половини XX століття. Черкаси, 2013. С. 54.

3. Діденко Я. Л., Кукса Н. В. Суботівська старовина в подорожніх нотатках археолога та етнографа В. М. Ястребова // Чигиринщина: історія і сьогодення : матеріали VII науково-практичної конференції, 21–22 листопада 2019 р. / упоряд.: Я. Л. Діденко, О. І. Трощинська, Л. О. Абашіна. Черкаси, 2019. С. 68.

4. В[ладимир]. Я[стребов]. Разореная могила // Киевская старина. 1898. Т. 62. № 9, июль-август. С. 80.

5. Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX – I половини XX століття. Черкаси, 2013. С. 89, 131.

6. Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX – I половини XX століття. Черкаси, 2013. С. 120.

7. Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX – I половини XX століття. Черкаси, 2013. С. 124–125.

8. Дорошенко Д. По рідному краю (Подорожні вражіння й замітки). Видання третє фотостатом другого видання (Львів 1930 р.). Нью-Йорк, 1956. С. 129–134.

Проблемне питання: Хто з найближчого оточення Богдана Хмельницького міг знати про реальне місце його поховання?

1. Осока С. Ганна Золотаренко – гетьманша, яка зцементувала Україну. URL: <https://povaha.org.ua/hanna-zolotareenko-hetmansha-yaka-ztsementovala-ukrajini/>

2. Розанда Лунул (Хмельницька, Антоновська). URL: <https://uk.rodovid.org/wk/Запис:143945> ; Молдаванка народила двох хлопчиків-близнят від Хмельницького в XVII ст. URL: https://gazeta.ua/articles/history/_moldavanka-narodila-dvoh-hlopchikivbliznyat-vid-hmelnickogo-v-xvii-st/576657

3. Розанда Лунул (Хмельницька, Антоновська). URL: <https://uk.rodovid.org/wk/Запис:143945>

4. Лазар (Баранович). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Лазар_\(Баранович\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Лазар_(Баранович))

5. Барабаш Т. Богдан Хмельницький. Харків, 2015. С. 241–242.

6. Барабаш Т. Богдан Хмельницький. Харків, 2015. С. 243.

7. Іван Виговський. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Іван_Виговський

8. Лазуренко В. М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення): навч. посіб. Черкаси, 2004. С. 113–114.

9. Гугля В. І. Лаврін Капуста – один з найближчих соратників Богдана Хмельницького // Чигиринщина: історія і сьогодення: матеріали науково-практичної конференції, 30 вересня – 1 жовтня 2010 р. Черкаси, 2001. С. 71.

10. Гугля В. І. Лаврін Капуста – один з найближчих соратників Богдана Хмельницького // Чигиринщина: історія і сьогодення : матеріали науково-практичної конференції, 30 вересня – 1 жовтня 2010 р. Черкаси, 2001. С. 71–72.

11. Лазуренко В. М. У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез. Черкаси, 2019. С. 39.

12. Скрипник О. Лаврін Капуста: отаман “ангелів смерті”. URL: http://na-skryzhalyah.blogspot.com/2017/04/blog-post_22.html

Проблемне питання: Чи був біля Суботова “Зелений острів” і чи була там Михайлівська церква: легенди і факти

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 291. Арк.122. 1830–1958, Грушевський М. С. Листи Грушевського Марка. Почато 1 квітня 1891 р., закінчено – січень 1912 р. ; Кукса Н. З історії Богданових церков у Суботові // Пам’ятки України: історія та культура : науковий часопис. 2002. Річник XXXIV, число 2. С. 40–41.

2. Халєбський Павло. Україна – земля козаків : подорожній щоденник / упоряд. М. О. Рябий ; післямова В. О. Яворівського. Київ, 2009. С. 248.

3. Гугля В. І. Суботів Хмельницьких. Дніпропетровськ, 2006. С. 24.

4. Нераденко Т. М. Археологія Чигиринщини. Черкаси, 2012. С. 118.

5. Брель О.В. Олексій Іванович Тереножкін – дослідник археологічної спадщини Чигиринщини // Ранній залізний вік Євразії : до 100-річчя від дня народження О. І. Тереножкіна. Київ, 2007. С. 17.

6. Мінський В. Каральна акція окупаційної влади в Суботові восени 1943 р. // Залізнякові читання : матеріали Третьої наукової краєзнавчої конференції, с. Медведівка, 21 жовтня 2011 р. Черкаси, 2011. С. 117.

Післямова

1. Мицик Ю. Чигирин і Суботів в спогадах Дмитра Павличка // Чигиринщина: історія і сьогодення : матеріали VII науково-практичної конференції, 21-22 листопада 2019 р. / упоряд.: Я. Л. Діденко, О. І. Трощинська, Л. О. Абашина. Черкаси, 2019. С. 126.

2. Павличко Д. Суботів // Клуб поезії. URL:
http://77.88.252.42/metr_poem.php?poe=7628

“Моя Україно, почуй, відродися...”.

Художник Олена Кононенко. Графіка. Гелева ручка. 2012 р.

“Пам’ятаєш, Богдане?”.

Художник Олена Кононенко. Графіка. Гелева ручка. 2012 р.

Lazurenko V. M.

Bohdan Khmelnytsky and the opposition of the churches of Subotiv / V. M. Lazurenko. — Kharkiv: SH SCW "New route", 2021.

The publication is devoted to the study of a possible location of the burials of the founder of the Ukrainian Cossack state, Hetman Bohdan Khmelnytsky (1595 – 1657) and his eldest son Tymish (1632 – 1653) in the wooden St. Michael's Church in Subotiv in Chyhyryn district. Versions of the two Subotiv churches – St. Michael's and St. Elijah's ones – are considered in the form of a kind of confrontation – "opposition".

The burials of Bohdan Khmelnytsky and his eldest son Tymish Khmelnytsky are considered as an empirical object in the set of its manifestations (object, phenomenon, process, event), which exists objectively outside human thinking in a certain space-time dimension.

As a result of the study, the author of the publication has come to a number of sound conclusions. Here are some of them.

According to the author of the book, the search for the burial place of Bohdan Khmelnytsky and his son Tymish in the stone St. Elijah's Church, and not the wooden St. Michael's Church in Subotiv seems to be promising today. Given the current scientific hypotheses of Ukrainian scientists, which are based on the discovery in 2019 inside St. Elijah's Church at a depth of more than 4 meters of two anomalies, which are interpreted as possible burials or something else, it would be the most correct and appropriate to develop and approve a comprehensive Program of scientific study of St. Elijah's

Church – a monument of national importance in Subotiv village, Chyhyryn district, Cherkasy region – for the final confirmation or refutation of the possible burial in this church of Bohdan Khmelnytsky and his son Tymish. If this hypothesis is not confirmed, it would be expedient to develop the next program to study the probable locations of the former St. Michael's Church in Subotiv to search for their burials.

To date, no reliable written sources about the existence of the crypt in the former St. Michael's Church in Subotiv have been recorded.

Pavlo Aleppsky's travel notes on his stay in Subotiv in 1656 require careful modern historical and translation analysis to find out the condition of St. Elijah's Church at that time: whether it was built, unfinished, operating or under construction, and also whose tomb (taking into account the adequacy of the modern translation) the traveler saw in St. Michael's Church.

Until now, specialists (archaeologists, geophysicists, historians) have not localized the exact location of that building of St. Michael's Church, which in the 17th century both Bohdan Khmelnytsky and his eldest son Tymish visited, and which was dismantled and moved in the 70's of the 19th century to another place. The exact location of the already moved St. Michael's Church, destroyed by the Bolsheviki in 1935, also remains unknown today.

The author of the book believes that St. Elijah's Church in Subotiv was built in 1651, as indicated by a number of written sources. It is not clear where the date of construction of the church in 1653 came from (this year appears widely in literature in Soviet times). Both Melchizedek Znachko-

Yavorsky (Orthodox church leader, archimandrite, about 1716 – 1809) and clerical records of St. Elijah's Church from the late 18th to early 20th centuries, and monument protection documents of the first years of the new government (1920s), which are stored in the State Archives of Cherkasy region, cite 1651 as the date of construction of the church.

It is not logical that at the time of Bohdan Khmelnytsky's death St. Michael's Church was called the "market" one, because the markets in this area, given the size of agricultural products, were usually located on the outskirts of the village. Since the area in the center of medieval Subotiv was the place of convocation of Cossack councils, it is unlikely that there were carts and mazhares with different goods (not to mention the sale of cattle: horses, cows, oxen, pigs, etc.), because it would transform the central square to a far from clean place.

The relief of the territory near St. Elijah's Church best corresponds to the definition and functions of the "market" area.

The body of Tymish Khmelnytsky might have originally been in the wooden St. Michael's Church, but after the Korsun tragedy of 1655, at the behest of Bohdan Khmelnytsky, possibly and very likely, it might be moved to the family crypt under the stone St. Elijah's Church.

The version about the burial of Bohdan Khmelnytsky in St. Michael's Church in Subotiv was actively promoted in the late 19th – early 20th centuries thanks to the publication "Hetman's Nest. Tracts and legends of Subotiv village" by the abbot of this church Fr. Marko Hrushevsky. But for private reasons regarding the church in which he was the abbot, and to glorify it, the priest artificially downplayed the status of

St. Elijah's Church as the tomb of the Khmelnytskys. This priest sought to cross out the historical significance of St. Elijah's Church and to make glory to his, St. Michael's Church. Fr. M. Hrushevsky, based on the so-called "Chronicle of St. Michael's Church" created by him, convinced that Bohdan Khmelnytsky was buried just in St. Michael's Church. He substantiated this statement by falsifying the memoirs of Markiyan Berdnyk, a resident of Subotiv.

We have established that thanks to the collector and researcher of antiquities, a member of the Chyhyryn Society for the Protection of Antiquities and Art, local historian, priest of the Cathedral of the Exaltation of the Holy Cross in Chyhyryn, Fr. Oleksiy Yerimovych in 1921 it was possible to reveal the fact of falsification by Fr. M. Hrushevsky of recalls of Markiyan Berdnyk, a resident of Subotiv, about finding the burial place of Bohdan and Tymish Khmelnytsky during repair works on the site of the old St. Michael's Church. It has been established that M. Berdnyk did not find the burials of either Bohdan or Tymish Khmelnytsky during excavations near St. Michael's Church.

Current professional research by Ukrainian scholars conducted in Polish archives and libraries does not confirm the fact of Stefan Charnetsky's attack on Subotiv in 1664 and insulting the ashes of Hetman Bohdan Khmelnytsky and his son.

We consider the study of the following biographies of: the third wife of Hetman Hanna Zolotarenko; Tymish's wife – Rosanda; Hetman Ivan Vyhovsky; Hetman Yuri Khmelnytsky; church figure Lazar Baranovych and documents related to them after 1657 regarding the leaving of memories by these persons in records, letters, etc. to be

promising in terms of searching for additional information about the burial place of Ukrainian statesman Bohdan Khmelnytsky and his eldest son Tymish.

The practical significance of the results achieved by the author is to draw the attention of historians, local historians, journalists, philologists, and politicians to the outlined issues. After all, the search for the ashes of the great statesman of Ukraine Bohdan Khmelnytsky today has not only historical but also political significance, and their possible discovery will be one of the powerful sources to guarantee the unity of our Ukrainian nation. It is also a real step towards creating a majestic Pantheon in memory of the glorious sons of Ukraine.

The book will be interesting for historians, lecturers, teachers, graduate students, local historians and anyone interested in the past of the Ukrainian people.

— ЗМІСТ —

Передмова	4
Вступне слово	9
Історія Михайлівської церкви в Суботові: від перших згадок про будівництво до знищення більшовиками у 1935 р.	19
Проблемне питання: Чи міг бути похований гетьман України Богдан Хмельницький у Михайлівській церкві в Суботові? ..	34
Тиміш Хмельницький і можливе його поховання у Михайлівській церкві	54
Проблемне питання: Чи знищив у 1664 році польський каральний загін Стефана Чарнецького тіло Тимоша Хмельницького, і в якій саме церкві, якщо така подія мала місце? “Прихована історія”: Корсунська трагедія 1655 р. як джерело для цікавих висновків	107
Проблемне питання: Боротьба за першість двох суботівських церков. о. Марко Грушевський як один з творців легенд про Михайлівську церкву як місце поховання Богдана Хмельницького і його сина Тимоша.....	122

Історичне минуле суботівських церков у дискусійному полі.....	141
 Проблемне питання:	
Чи проводились археологічні дослідження на місці Михайлівської церкви?.....	165
 Згадки про Михайлівську церкву в Суботові у описах і нотатках відомих діячів, письменників, мандрів- ників	
	171
 Проблемне питання:	
Хто з найближчого оточення Богдана Хмельницько- го міг знати про реальне місце його поховання?	175
 Проблемне питання:	
Чи був біля Суботова “Зелений острів” і чи була там Михайлівська церква: легенди і факти	183
Висновки	188
Післямова	194
Примітки	196

Науково-популярне видання

**Валентин Миколайович
ЛАЗУРЕНКО**

**БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
І
НАВПРОТИСТОЯННЯ
ЦЕРКОВ СУБОТОВА**

Дизайн, макетування: **Є. І. Гордієнко**
Комп'ютерний набір, складання: **В. М. Лазуренко**

На першій сторінці обкладинки зображено: панораму Суботова з видом на Богданові церкви (картина невідомого художника періоду межі XIX – XX ст. з колекції Марка Грушевського); портрет Богдана Хмельницького кінця XVII – початку XVIII ст. з Іллінської церкви в Суботіві, який нині зберігається у фондах Національного заповідника “Хортиця”.

На останній сторінці обкладинки малюнки: “Україна” Євгена Лазуренка (6 років, 2020 р.) і “Михайлівська церква в Суботіві” Мілани Лазуренко (6 років, 2020 р.).

Видавець СГ НТМ «Новий курс»
вул. Манізера, 3, м. Харків, 61002, Україна
E-mail: nr1989@ukr.net

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і
розповсюджувачів видавничої продукції:
серія ДК № 6392 від 07.09.2018

Здано до набору 13.03.2021.
Підписано до друку 13.05.2021. Формат 60х84/16.
Папір офс. Друк офсет. Гарнітура More offset.
Умовн. друк. арк. 6,07. Обл. вид. арк. 6,58.
Наклад 100 прим.

 Це видання надруковано на папері
із деревини відповідної нормам
екологічного лісовикористання

Виготовлено ФОП Гордієнко Є.І.

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників і
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 4518 від 04.04.2013 р.
вул. Святотроїцька, 73/3, оф.5,
м. Черкаси, 18000, Україна
тел./факс: +38 (067) 444-28-94
e-mail: book.druk@gmail.com